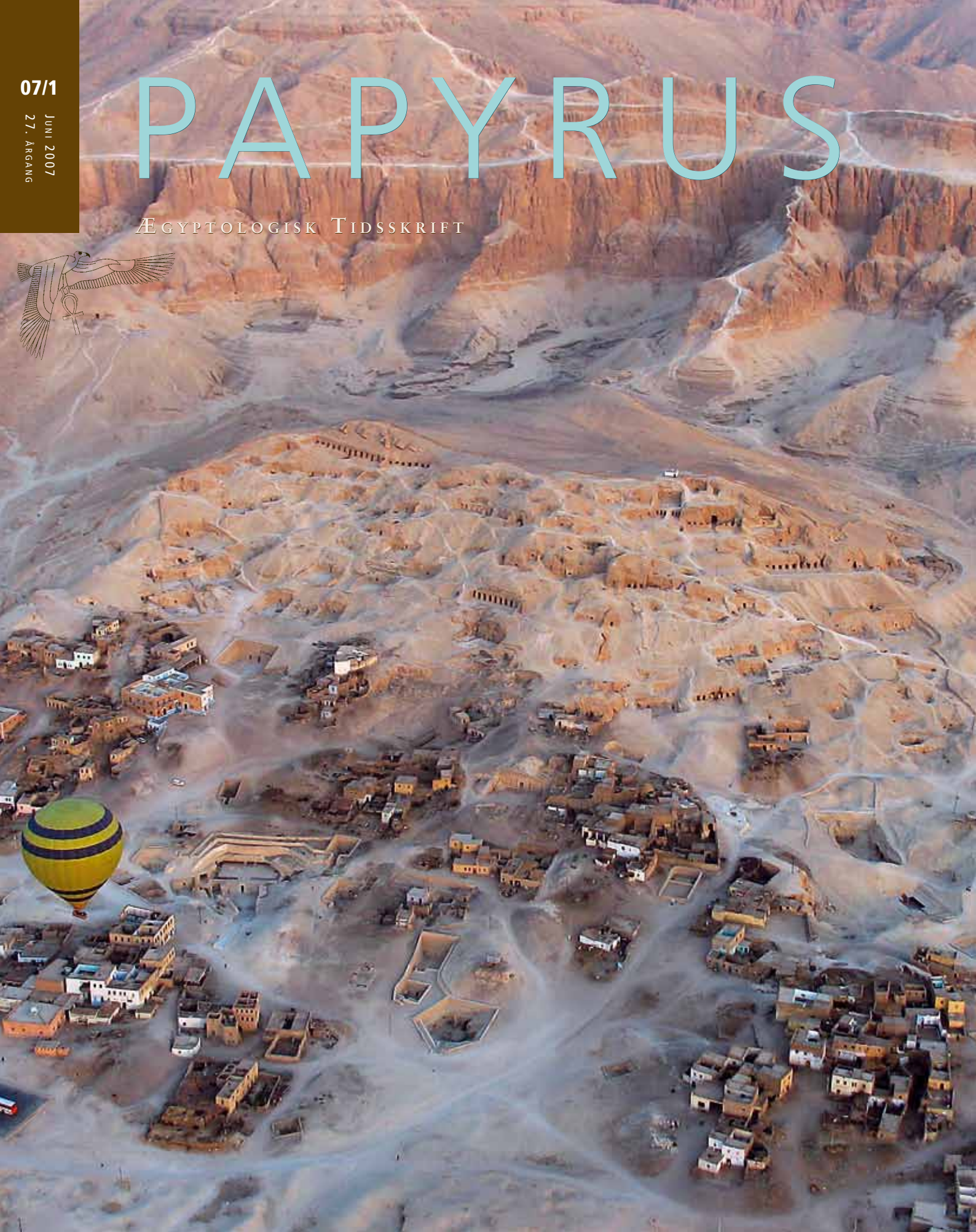

07/1

JUNI 2007
27. ÅRGÅNG

PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT

Amenhotep 4.s to obeliskfragmenter står nu gemt bag kolossen foran den 2. pylon i Karnak. **Side 4**

4 To obelisker rejst for Amenhotep 4.

J.R. Harris

12 Wadi Hammamat

Mette Gregersen

24 Nye tider

Tine Bagh

32 Diokletian i Ægypten

Lise Manniche

36 Kampen om de fattiges sjæl

Paul John Frandsen

47 Nyt om Punt

Lise Manniche

FASTE RUBRIKKER

48 Siden Sidst

OM FORFATTERNE

Tine Bagh, cand. phil, PhD, er projektansat på Nationalmuseets antiksamling

Paul John Frandsen, mag. art., er lektor ved Carsten Niebuhr Afdelingen, TORS, Københavns Universitet

Mette Gregersen, cand. phil., er freelance

J. R. Harris er professor emeritus ved Københavns Universitet

Annette Lerstrup, cand. phil., er freelance

Lise Manniche, mag. art, PhD, er freelance og redaktør af Papyrus

English abstracts

Two obelisks of Amenhotpe 4

J. R. Harris

The two obelisk fragments mentioned by the author in *Papyrus* 05/1, pp. 21-5 have now been localized in front of the 2nd pylon at Karnak. Hence it is possible to say more about them, and even to outline a tentative reconstruction of their dimensions and inscriptions. The latter were in all essentials identical on all four faces of the two counterpart monuments, and they are unusual in proclaiming what the king is, rather than what he does or has done.

Wadi Hammamat – a mine of information

Mette Gregersen

This inhospitable wadi running through the Eastern Desert was the chief source of graywacke, a stone used for a variety of purposes from Predynastic times and on. The rocks carry an abundance of inscriptions and graffiti, mainly from the Middle and New Kingdoms, which offer a fascinating insight into the logistics concerned in the complicated operation of stone quarrying.

A new era

Tine Bagh

The concept of 'site management' has been a key issue with the Supreme Council of Antiquities for a number of years and has resulted in clearing new access to many monuments and the establishment of visitors' centres, most recently in the Valley of the Kings. The centre of Luxor and the neighbourhood of Karnak have been transformed, and dramatic changes are taking place on the West bank of the river, where the majority of the houses have been vacated and are in the process of being demolished. Egyptologists are awaiting the long term effects of these undertakings.

Diocletian and Egypt

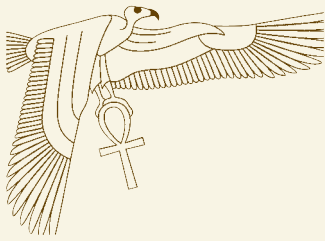
Lise Manniche

Like his predecessors, this late head of the Roman empire left his mark in a number of locations in Egypt, most prominently in Alexandria, Luxor and on the island of Philæ. In addition, he chose his summer palace in his native country (modern Croatia) with columns of Aswan granite to be adorned with monuments in Egyptian style, including a genuine sphinx of Thutmose 3.

The struggle for the souls of the poor

Paul John Frandsen

A pioneer translation into Danish and discussion of the important epistle by Shenute, apparently addressed to a certain Gessios, governor of Thebes around 378, in which the Coptic head of the White Monastery rages against the pagan upper class and its luxurious lifestyle, which is only achieved through exploitation of the poor. As most of Shenute's works, written in Coptic, are only available in Latin translation, this makes accessible an unusual insight into the ambience of early Christianity confronting the last survivors of the ancient Egyptian civilisation.

Papyrus udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
Københavns Universitet Amager
Snorresgade 17-19
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
post@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@mannique.org

Bestyrelse
Torben Holm-Rasmussen
(formand)
Elin Rand Nielsen (næstformand)
Pia Adamsen (sekretær)
Tine Bagh
Diana Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Lise Manniche
(Papyrus-repræsentant)

PAPYRUSredaktion
Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Annette Kjølby
Annette Lerstrup
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder
Merete Allen Jensen/GangArt

Tryk
P.E. Offset, Varde
Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskriftstøt-
teudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.
Indlæg modtages gerne. Bortset
fra det redaktionelle stof dækker
bladets indhold ikke nødvendigvis
redaktionens holdninger, da Papy-
rus også er åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder
Forsiden: Gurna set fra luftballon
september 2006 (foto LM).
Bagsiden: Dra' abu el-Naga' feb-
ruar 2004. Huse i Gurna septem-
ber 2006 (fotos LM). Til Tine
Baghs artikel.

Redaktionelt

Det er et privilegium at være redaktør for *Papyrus*. Intet er givet på forhånd, når det gælder de to årlige numre, der skal produceres, og konceptet tager faktisk først form få måneder før deadline. Ikke desto mindre falder tingene på forunderlig vis i hak alene af den grund, at der er en fast stab af bidragydere, der kan levere en artikel, enten på eget initiativ eller på opfordring, eller vi får bidrag udefra. Det har været en stor hjælp for redaktøren, at det grafiske arbejde nu ligger i Merete Allen Jensens kompetente hænder. Hun er simpelthen nervecentret i produktionsfasen, som nu grundet den moderne teknologi er blevet betragteligt afkortet, således at der nu går mindre end en måned fra aflevering til grafiker og til at bladet leveres på redaktørens adresse. Så skal der pakkes. Det sker over en flaske vin og pizza fra den italienske bager på Islands Brygge, og så er det halvårs nummer ekspederet.

Inden da har bidragyderne brugt måneder – eller mere – på at få deres artikler parat. J. R. Harris' artikel om Akhenatens obeliskpar er et mesterligt eksempel på metode og fortolkning af fragmentarisk materiale. Det viser, hvilket detektivarbejde, forskning i virkeligheden er. De to obeliskfragmenter med Akhenatens signatur, der blev kort præsenteret i et tidligere nummer af *Papyrus*, udforskes her i den yderste potens i en artikel, der vil blive citeret i den internationale faglitteratur. Af samme karat er P. J. Frandsens bidrag om Shenute. Af den grund er disse to artikler forsynet med et fyldigt noteapparat, som kan springes over af dem, der blot ønsker en generel orientering. Det er her, *Papyrus* adskiller sig fra andre, kommercielle publikationer, for vi kan tilbyde original forskning i populær indpakning, men med den nødvendige, faglige dokumentation. Til forskning hører netop referencer i form af fodnoter, som kan følges op af dem, der har interesse og mulighed for det, og som giver en artikel det blå stempel.

På grund af de mange embedsmandstitler i indskrifterne har Mette Gregersen i nogen tid interesseret sig for Wadi Hammamat og har for nylig selv besøgt stedet. I deres særegne, knudrede sprog giver teksterne mange fascinerende oplysninger om logistikken bag de ekspeditioner, der blev sendt af sted ud i øde-
marken, der både rummede højt værdsatte stenarter og guld. Var man heldig, kom man hjem med livet i behold.

Tine Bagh var med DÆS-medlemmer i Ægypten i marts måned med den yderligere opgave at samle stof til en artikel om alle de mange, nye tiltag, der kan sammenfattes under ordet "site management": Hvordan man bedst og på den mest oplysende måde administrerer landets oldtidslevn ikke blot på museer, men i særdeleshed i felten. Især i Luxor sker der meget dramatiske og synlige ting i disse dage, men hele landet er kommet i rigsantivarens søgelys. Intet under, at billetpriserne til seværdighederne hele tiden får en tak opad!

Redaktøren har tilbragt en stor del af foråret på rejse. Mødet med Kroatien var en oplevelse i sig selv, og det blev årsagen til en indledende præsentation af kejser Diokletian og hans forhold til Ægypten. Den korte notits om Eritrea havde sin rod i redaktørens tidligere arbejde med ægyptisk parfume, hvortil de vigtigste ingredienser var røgelse og myrrha, som kommer netop fra et område, der dækkes af det nuværende Eritrea. Et tysk tv-program, der udsendes til efteråret, vil uddybe dette, blandt andet ved medvirken af undertegnede.

LM

To obelisker rejst for Amenhotpe 4.

J.R. Harris

I et tidligere indlæg i *Papyrus* (05/1, s. 21-5: 'Aten min fader') diskuterede jeg, baseret på de eksisterende publikationer af to obeliskfragmenter i Karnak tilhørende Amenhotpe 4., kort ordet *hnntyw*. På det tidspunkt var mit ærinde ikke de to obelisker i sig selv, men siden da har Lise Manniche lokaliseret fragmenterne der, hvor de nu opbevares i det fri foran den 2. pylon og fotograferet dem i det om-

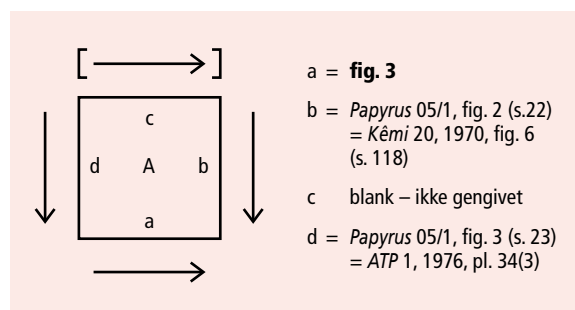

Fig. 1

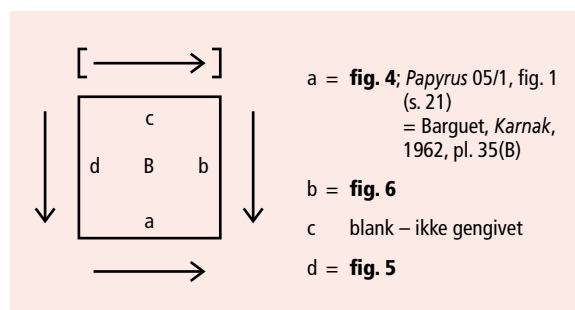

Fig. 2

Fig. 3 A,a (foto LM).

fang, det er praktisk muligt, i og med at de står ved siden af hinanden således, at den ene side af hver blok er vanskeligt tilgængelig. Resultatet er, at det nu er muligt at sige mere om obeliskerne og endda at skitsere et forsøg på en rekonstruktion.

Det mindste af de to fragmenter, A, der har den øverste del af den eksisterende sektion af indskriften bevaret, blev fundet foran den 2. pylon. Dets dimensioner angives som værende højde 0,99 m, bredde for neden 0,75 m, bredde for oven 0,73 m.¹ Teksten er bevaret på tre sider; den fjerde er ganske udraderet [se **fig. 1**].

Bogstaverne på figuren svarer til den måde, fragmentet nu er opstillet på. Pilene angiver den retning,

Fig. 4 B,a (foto LM).

hieroglyfferne vender (“Blickrichtung”), ikke den retning, de skal læses i.²

Det største fragment, B, der har den nederste del af den eksisterende sektion af indskriften bevaret, blev fundet foran den 10. pylon. Dets dimensioner angives som værende højde 1,57 m, bredde for neden 0,77 m, bredde for oven 0,73 m.³ Teksten er kun bevaret på den ene side, hvorimod den på to af de andre er udraderet, men delvis læselig; den fjerde er ganske udraderet [se **fig. 2**].

Bogstaverne svarer atter til den måde, fragmentet nu er anbragt på. Hieroglyffernes orientering på side b [**fig. 6**] ses af ☉ solskivehieroglyffens position, bekræftet af LM.

Fig. 5 B,d (foto LM).

Fig. 6 B,a-B,b (foto LM).

Begge fragmenter er af “rød” granit, men som det ses på fotografierne, og bekræftes af LM, kan man ane en forskel i farven. Det mindste fragment, A, er mørkere med en nærmest grålig tone, mens det største fragment, B, er lysere og har en mere karakteristisk, lyserød farve.

Diskrepans i mål

Det fremgår, at der i de angivne mål er en diskrepans i fragmenternes bredde på ca. 2 cm på det sted, hvor de overlapper (A: 0,75 m; B: 0,73 m), samtidig med at der også kan registreres en ganske lille forskel i tekstkolonnens bredde. Hældningen på A er ca. 2 cm over ca. 1 m og på B ca. 4 cm over ca. 1,60 m. Dette kan dog være et tilfælde, dvs at det afspejler, at målene kan være taget på forskellige flader på blokke, der ikke nødvendigvis er nøjagtigt kvadratiske. Sådanne variationer er ikke ualmindelige, idet de hyppigt er en smule rektangulære i snit. Der forekommer for eksempel mindre forskelle i bredden for neden på Senwosret 1.s obelisk i Heliopolis, på Thutmose 3.s to “Cleopatras nåle”, på Thutmose 3.s obelisk i Konstantinopel og på Thutmose 3. og 4.s Lateranobelisk, og der er en betragtelig uoverensstemmelse på bredden af basen på Sethy 1. og Ramesses 2.s obelisk, der nu står på Piazza del Popolo. Flere af Ramesses 2.s Tanis-obelisker er mere tydeligt uregelmæssige,⁴ hvilket også er tilfældet med nogle af de mindre obelisker i Cairo-museet (CGC). Andre unormale træk viser sig i, at en eller flere sider kan være konvekse, og i en lodret runding i Ramesses 2.s obe-

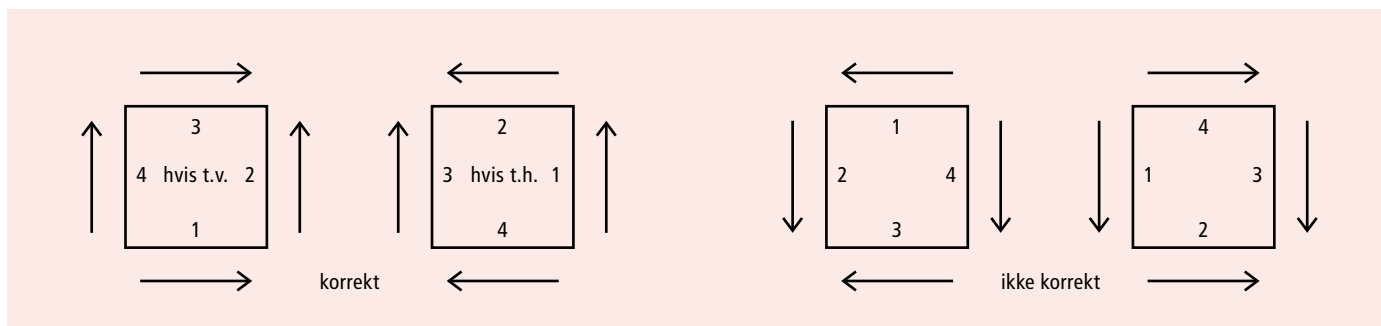

Fig. 7

lisker i Luxor og Paris, som også udviser en højdeforskel på omkring 10%.

Mønstret i den måde, de to fragmenter er beskadedet på, varierer – bortset fra den næsten fuldstændige udradering af en af siderne på hver obelisk, hvilket uden tvivl skyldes genbrug. A viser ingen yderligere tegn på udradering, hvorimod B har fået to af siderne slettet, den ene (b) mere effektivt end den anden (d), og det ser ud som om en bestemt hieroglyf er hugget væk på den ellers uskadede side (a). Det drejer sig om *s3* i *s3 smsw*, spidsanden (G.39), der formodentlig blev forvekslet med gåsen (G.38), som var knyttet til Amon. Det er ikke til at sige, om fuglen blev hugget ud på de to udraderede sider af B, og denne del af teksten findes ikke bevaret på A. Det står ikke klart, hvordan dette gik til, men det kunne måske være en spontan gestus fra en ikke skrivekyndig håndværker, sendt over for at ændre navnet Amenhotpe til Akhenaten – men det at udradere tegn, der havde med andre guder at gøre, hører hovedsagelig til en senere fase.

Indskrifternes orientering

Indskrifternes orientering hænger sammen med den korrekte orientering af tekstkolonner på obeliskpar. Hieroglyffer på for- og bagside af hver obelisk skulle vende indad mod et tempels akse, mens hieroglyfferne på siderne også vendte indad langs templets akse og i retning af det allerhelligste.⁵ For enhver obelisk er der således kun to korrekte orienteringer: den ene hvis obelisk stod til venstre, den anden hvis den stod til højre. På denne måde kommer de to andre muligheder ikke i betragtning, fordi teksterne på siderne i så fald ville vende udad [se fig. 7].

Hvilket af de to alternativer, der er passende i et givent tilfælde (hvis obelisk ikke står på sin oprindelige plads) kan derfor afgøres ved at søge efter det, der tydeligvis er den vigtigste oplysning, ofte dedikationsformularen *ir.n.f m mnw.f n it.f...*,

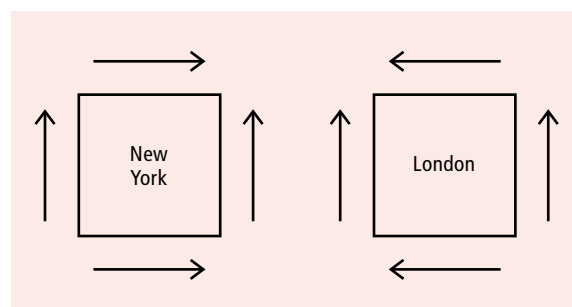

Fig. 8

“han gjorde (den) som sit monument for sin fader ... (guden)”. Dette forekommer for eksempel på forsiden af Thutmose 1.s stadig oprejste (højre) obelisk i Karnak (93.5),⁶ på forsiden af Hatshepsuts stadig oprejste (venstre) obelisk (357.4), på den nuværende sydøstlige side af Thutmose 3.s Konstantinopel-obelisk (586.13), og på to af Thutmose 3.s obelisker afbildet i Karnak (642.10 & 16). Det forekommer ligeledes på den eneste beskrevne side af nogle mindre obelisker, for eksempel tilhørende Amenhotpe 2. (1355.1) og Thutmose 4. (1561.4). Yderligere bekræfter det orienteringen af Thutmose 3.s to “Cleopatras nåle”, der – som ægyptologen K. Sethe ganske rigtigt erkendte – viser, at London-obelisk oprindeligt stod til højre og New York-obelisk til venstre med formularen på forsiden (henh. 590.13 og 592.14) [se fig. 8].

Denne korrekte orientering blev dog ikke fulgt, da obeliskparret blev sat op foran Caesareum i Alexandria. New York-obelisk stod som før til venstre, men det, der oprindeligt var forsiden, vendte nu til venstre, således at den oprindeligt højre side udgjorde forsiden, med det resultat at teksterne på begge sider vendte udad i stedet for indad. Det er ikke til at afgøre, om det samme var tilfældet med London-obelisk, selv om den som før stod til højre.

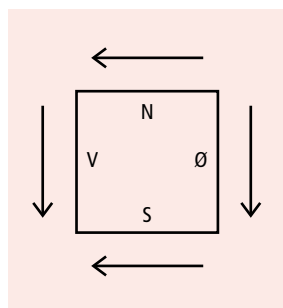

Fig. 9

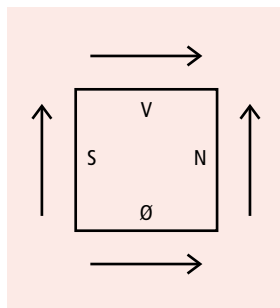

Fig. 10

Der består ikke et sådant forhold mellem Rameses 2.s Luxor- og Paris-obelisker, selv om den venstre obelisk, der stadig står på sin plads, rummer formularen i den midterste tekstkolonne på forside.

Thutmose 3. og 4.s Lateran-obelisk, *thn w'ty*, "solo-obelisk" (584.10; 1550.3) står uden for normen. Som Sethe antog, var den nuværende sydside, som har formularen med *ir.n.f* (584.9), den oprindelige forside, således som det bekræftes af indholdet af de to flankerende inskriptioner, som omtaler arbejdet med at rejse obelisk og dermed aktivere den (1550.2-9; 1549.13-19).⁷ Det betyder imidlertid, at obelisk stod med teksterne på de to sider vendt udad som i **fig. 9**. Der kunne dog ikke desto mindre findes en forklaring på dette.

I tilfældet med Sethy 1.s Heliopolis-obelisk, som blev fuldført af Ramesses 2. og nu står på Piazza del Popolo, antydes den oprindelige placering af indskriften på den nuværende østside, som refererer til sidstnævntes arbejde med at aktivere sin faders monument,⁷ hvorimod der ikke er nogen hovedtekst på de andre tre sider indhugget for Sethy 1., som selv kan have haft til hensigt at anbringe dedikationsformularen prominent på den fjerde, ufuldendte side. Hvis det er tilfældet, har obelisk stået som i **fig. 10**, og da den blev fundet i ufærdig stand, kan

den være blevet rejst som en solo-obelisk ligesom Lateran-obelisk – hvad enten det oprindeligt var meningen eller ej.

Selv om det er rimeligt at antage, at de to fragmenter behandlet her er dele af et obelisk-par, er der andre om end mindre indlysende muligheder (se nedenfor). Men hvis den nøjagtige relation mellem de to er problematisk, viser indholdet af inskriptionerne, som synes at have været identiske⁸ på de tre læselige sider af hver af dem og dermed på dette segment af begge obeliskerne, ganske overbevisende, at de på sin vis var komplementære monumenter. De kan derfor betragtes som sådan, når det gælder om at forsøge en rekonstruktion. Der synes ikke at have været en side, der havde prioritet over de andre, og den mulige orientering af hver især fremgår af **fig. 11** (fragmenterne har de samme identificerende bogstaver som i **fig. 1 & 2** ovenfor). Hvis de rent faktisk udgjorde et par, ville de have stået enten med A(1) til venstre og B(2) til højre eller med B(1) til venstre og A(2) til højre [se **fig. 11**].

Obeliskernes proportioner

Selve fragmenternes generelle proportioner er tilstrækkelige til at vise, at de to obelisker var mellemstore, af nogenlunde samme størrelse som Ramesses 2.s tre matchende obelisker fra Iseum Campense

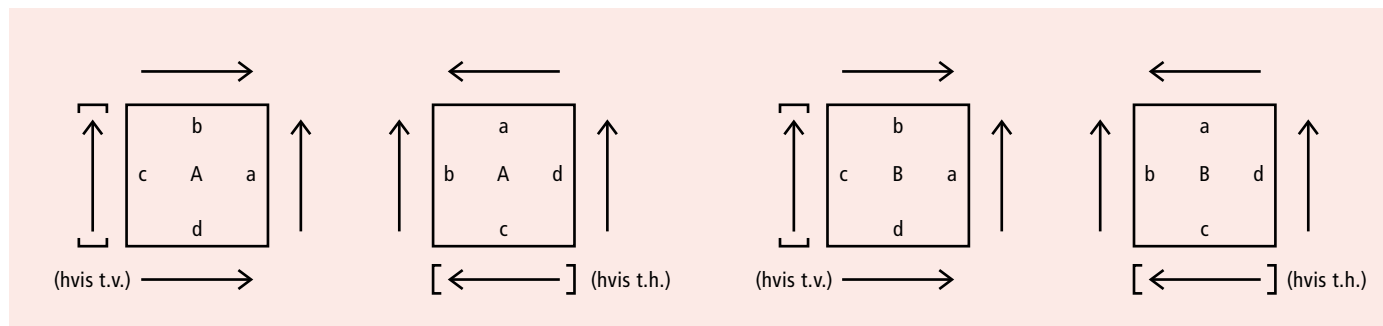

Fig. 11

Fig. 12 Bankes-obelisken i Kingston Lacy (fra Budge, *Cleopatra's Needles*, s. 232).

Fig. 13 Dogali-obelisken i Rom (efter Lanciani).

(det store romerske tempel for Isis og Sarapis på Marsmagen) eller Ptolemaios 8. Euergetes 2.s obelisk fra Philæ, "Bankes-obelisken", der nu står i Kingston Lacy og som med sin enkelte tekstkolonne indrammet af to lodrette linier [se **fig. 12**] giver et indtryk af, hvordan de to fragmenter kan have set ud.

Det er imidlertid muligt at udarbejde en mere nøjagtig vurdering af obeliskernes højde og dimensioner på grundlag af de eksisterende dele af tekstkolonnen med hieroglyfferne. Højden af den fortløbende tekst, som den er bevaret på fragmenterne, er, når den stykkes sammen, omkring 2,20 m, dvs $0,99 + 1,57 = 2,56$ m, minus ca. 0,35 for at tage højde for overlapningen ved *tpy n*, hvilket giver en gennemsnitlig højde på 0,22 m pr gruppe hieroglyffer. Der er $4\frac{1}{2}$ grupper på fragment A og 7 på fragment B – eller, hvis man lægger de to sammen og udelader overlapning af omkring $1\frac{1}{2}$ grupper, et samlet antal på 10 grupper i alt (= 2,20 m). At vi er så heldige at have *ꜥ m ḥw.f*, "stor i sin levetid" bevaret øverst på A viser endvidere, at denne tekstdel (og resten) fulgte umiddelbart efter kartouchen med kongens nomen⁹ – på dette tidspunkt utvivlsomt Amenhotpe og ikke Akhenaten. Dette betyder, at det, der stod i den nu manglende del af obelisken ovenover, var den kongelige titulatur, eller endnu mere sandsynligt de tre vigtigste elementer af den, med eller uden ledsagende epiteter.¹⁰ De væsentlige elementer ville således have været som følger: Horus-falk / *serekh* ("paladsfacade") med Horus-navn / *nsw bity* / præ-nomen: *nfr-hprw-rꜥ* / *sꜥ rꜥ* / nomen: *imn-htpw ntr hkꜥ wꜥst* – efter alt at dømme uden varianter på de fire sider.¹¹ En sammenligning med for eksempel Ramesse 2.s Dogali-obelisk [se **fig. 13**] synes at tyde på, at denne protokol, uden yderligere epiteter, ville have udgjort omkring $13\frac{1}{2}$ eller 14 tegngrupper i betragtning af Horusfalkens og *serekh*'ens størrelse, der ville svare til henholdsvis omkring $2\frac{1}{2}$ og 4 grupper, hvilket med 0,22 m pr gruppe ligesom på de eksiste-

rende fragmenter ville give en samlet højde for denne sektion på omkring 3 m (2,97/3,08), hvortil skal lægges pyramidionens højde, proportionsvis ca. 0,60 m. Alt i alt tyder de tre elementer, som der indtil nu er blevet sat størrelse på – den eksisterende sektion, protokollen oven over og pyramidionen – på en rekonstrueret højde på mindst ca. 5,80 m. Men der var mere neden under det, der kan ses på den nederste del af fragment B, hvor den er knækket, dvs efter *Hr-3hṯy*, og dette er det mere vanskeligt at tage stilling til.

Ud fra **fig. 4** står det klart, og er bekræftet af LM, at tegnene umiddelbart efter *Hr-3hṯy* er *mnw* (𓎏𓎗) og *m* (𓎏), hvoraf kun hovedet er tilbage. Sådan som det præsenterer sig, er der et problem med *mnw*, i og med at konteksten kræver en fortsat beskrivelse af kongen: enten er noget udeladt, eller *mnw* er ikke hvad man skulle tro. Udeladelse af (for eksempel) *ir* / *whm* / *ʿš* foran *mnw*, “der gør / gentager / er mangfoldig mht monumenter” er højst usandsynlig, da der ikke er spor af noget som helst, ej heller plads til noget, hverken på den bevarede side (B,a) eller på den mere læselige af de to udraderede sider (B,d), hvor *mnw* atter fulgte *Hr-3hṯy* uden mellemrum. Et muligt alternativ kunne være at fortolke *mnw* som *mnw* i Wb.II.71.3-8¹² i betydningen “Statue, Standbild... besonders Götterbild”, men dette ville i så fald være det tidligste eksempel på denne specielle brug (“Seit D.19” ifølge Wb.), og det ville også være uden diagnostisk determinativ. Der foreligger den yderligere mulighed, at *mnw* er en alternativ skrivemåde for *mnwy* (Wb.II.71.11-12): “denkmälerreich”), for hvilket der synes at være en tidligere parallel på Thutmose 3.s London-obelisk (591.3), hvor epitetet 𓎏𓎗𓎏, “*mnwy* elsket af guderne” følger umiddelbart efter kongens prænomen og i en kontekst, der udgøres af udsagn, der direkte har med ham at gøre. Dette kunne tyde på, at *mnw* i begge tilfælde er en “arkaiserende” skrivemåde for

mnwy, dvs som det kunne have været skrevet i Gamle Rige, uden den formative endelse *y*, og at det bevidst skulle rumme en heliopolitansk forbindelse i stedet for blot at være tegn på usikkerhed i skrivningen.¹³

Der er ingen problemer med det følgende *m*, da *mnw(y)* i en hvilken som helst af de ovennævnte fortolkninger kunne have været fulgt af (for eksempel) *m pr* (*n*) *it.f* eller *ir sw* / *mś sw* / *km³ sw* / *wtṯ sw*, “i sin faders hus” eller “den der (med forskellige ord) skabte / avlede ham”, hvor enten *it.f*, “hans fader” eller *wtṯ sw* “den, der avlede ham” (jf. 194.7; 1704.9&13) i den aktuelle sammenhæng ville være det mest passende. Der kan have været andre beskrivende formularer – men sandsynligvis ikke – og endelig *di ʿnh mi rʿ*, “der giver liv som Ra”, eller *ʿnhw ḏt (n)hh*, “som lever / er levende i (al) tid og evighed”.¹⁴ Det absolutte minimum hertil, uden yderligere formularer, ville være mellem 5 og 7 grupper: *m pr* (*n*) *it.f* / *wtṯ sw* = 3/4; *di ʿnh mi rʿ* / *ʿnhw ḏt (n)hh* = 2/3, eller ca. 1,10 - 1,54 m, hvortil må lægges et tomt felt under tekstens slutning, omkring 0,30 m. Det ville derfor være rimeligt at anslå en højde på mellem 1,40 og 1,85 til den nederste del, og den ekstra bredde ved basen ville så beløbe sig til 4-5 cm (eller en del mere, hvis den beregnes fra det mindste fragment, A, hvilket ville give en basebredde på omkring 0,81/82 m.

Alt dette ville give rekonstruktionen en samlet højde på ca. 7,65/7,80 m og antyde et forhold mellem base og højde et sted i nærheden af 1:9, hvilket ligger inden for det, der ses i de fleste af de større, eksisterende obelisker, med undtagelse af Lateranobelisk og Hatshepsuts stående obelisk i Karnak.¹⁵ Det er også tæt på forholdet i Bankes-obelisk på ca. 1:10 (basen er dog her i stykker i hjørnerne, og målene kan kun blive tilnærmelsesvis), men større end det, der gælder for Ramesses 2.s tre matchende obelisker fra Iseum Campense, der er ca. 1:8.¹⁶ Dette være ikke sagt for at antyde, at ægyp-

terne var bekendt med et sådant forhold mellem længde og bredde, idet de sandsynligvis så skaffet og pyramidionen som adskilte elementer og/eller brugte tommelfingerreglen til at fastslå, at redueringen i volumen, når et obeliskskift skrånede indad, nogenlunde svarede til det, der var tilfældet i en pyramidion og derfor ville have bedømt forholdet mellem base og højde alene mht skaffet; jf. P. Anastasi I, 15,3 f.

Det kan have en vis betydning, at den tilnærmelsesvis højde på obeliskerne som rekonstrueret er mere eller mindre 15 alen. Uanset spørgsmålet om "obeliskfoden" (som erkendt af Engelbach) blev obeliskers tilsigtede dimensioner utvivlsomt beregnet efter den kongelige alen og dens underopdelinger som i den kendte opgave i P. Anastasi I, 15,1 ff., selv om de tilsigtede mål kan være blevet tilpasset til eventuelle problemer med stenbrydning, oprejsning etc.

Obeliskernes funktion

Obeliskernes størrelse kan give et fingerpeg angående deres funktion og antyde, hvor de kunne – eller ikke kunne – have stået. Det velkendte billede af to monumentale obelisker, der flankerer indgangen i en pylon og som rager op over tårnene, hører typisk til i et processionstempel fra Nye Rige, især i Theben, og det at opsætte obelisker som par gentages i "historiske" tekster fra den tid, hvor de oftest forekommer i dualis (*thnwy*). Dette er endda tilfældet, hvor en obeliskkvartet rejst af Amenhotpe 3. i Soleb beskrives som *thnwy* (dualis) *wrw* (pluralis) *w^c hr w³t nbt* (1655.9), "store obelisk(par), et på hver side/i hver retning".¹⁷ Men ikke alle obelisker passer til stereotypen, og nogle, der var mindre og endda mellemstore, kan have flankeret andre eller offerborde (1561.4), som i nordkapellet i Abu Simbel, der rent faktisk var et separat solkapel,¹⁸ mens andre såsom Ramesses 2.s adskillige obelisker, der blev flyttet til Rom, eller dem, som Sethy 1. "fyldte Heliopolis" med,¹⁹ ikke nødvendigvis har stået langs en processionsvej på samme måde som de piller og steler, der står på vejen, der fører op til Hathors tempel i Serabit el-Khadim, eller også kan de have stået i klynger som i obelisktemplet i Byblos.

Indtil nu er de to fragmenter de eneste eksisterende beviser på, at der ifandtes *thn*-obelisker i Amenhotpe 4.-Akhenatens regering. Den store *bnnb* af sandsten fra Gebel el-Silsila (1962.15-17) var en anden slags monument, og den såkaldte pyramidion, der blev observeret i Karnak af Legrain,²⁰ blev fejlfortolket. (Betydningen af en lille obelisk i Cairo (CGC

17019), i ét med sin piedestal og uregelmæssig både i snit og i dens fire tekstkolonnes orientering, er langt fra klar.) Efter alt at dømme var de to modsvarende obelisker ikke specifikt viet til nogen gud, selv om dette kan have været underforstået. Teksterne på alle fire sider af begge obelisker ser ud til at have været stort set identiske, med mindre der var mindre afvigelser i de få sætninger for neden, og de er endvidere usædvanlige ved at proklamere, hvad kongen *er*, i stedet for hvad han gør eller har gjort. De kan have udgjort et par, eller de kan have hørt til adskilte, men matchende par, selv om det ikke under nogen omstændigheder er sandsynligt, at de i Karnak-sammenhæng blev rejst foran en pylon. En anden mulighed er, at de, hvis hensigten var, at de skulle tilbedes som for eksempel af bavianer på hver side, kan have stået alene ligesom Thutmose 3. og 4.s Lateran-obelisk. Det er svært at fastslå i hvilken grad det er relevant, at der er forskel i deres farve og bevaringstilstand, selv inden genbruget, samt at de blev fundet på forskellige steder; men farven kan i sig selv være af betydning. Uregelmæssigheder i de mineraler, stenen består af, tyder på, at de to ikke kan være brudt side om side i stenbruddet, ligesom det var tilfældet med Ramesses 2.s Luxor-obelisker, og at der var tale om et bevidst valg, på samme måde som den tilfældige forekomst af rød og sort granit i samme blok med særlig effekt blev anvendt i kronen på den højre, siddende kolos af Ramesses 2. i Luxor, eller i tilfældet med Ramesses 2.s kolossalhovede og torso fra Ramesseum, nu i British Museum (no. 19). Variationer i farve blev noteret af Lindsström (s. 67) i forbindelse med obeliskerne fra Iseum Campense, men uden yderligere kommentar vedrørende den mulige betydning heraf. I det foreliggende tilfælde kan der imidlertid ligge en henvisning til den opgående morgensol og nedgående aftensol, som inkorporerer Ra-Harakhty og Atum, til hvem de to Cleopatras nåle er viet, den (højre) i London til Ra-Harakhty (590.13) og den (venstre) i New York til Atum (592.14).

Oversat af LM

Noter

- 1 J. Lauffray, *Kêmi* 20, 1970, s. 117.
- 2 Cf. K. Martin, *Ein Garantsymbol des Lebens*, 1977, s. 126 n. 2.
- 3 P. Barguet, *Le temple d'Amon-Rê à Karnak*, 1962, s. 247 n. 2.
- 4 P. Montet, *Kêmi* 5, 1935, s. 104-14, pl. 1-34. Montets nr. III er hverken kvadratisk eller rektangulær, men har uregelmæssige vinkler og er rombisk i snit; nr. IV, V og VI viser lignende træk, hvorimod nr. VIII er mere eller mindre rektangulær i stedet for kvadratisk.
- 5 Jf. R. Engelbach, *ASAE* 29, 1929, s. 25-30. Uheldigvis er den retning, som pilene i Engelbachs figurer henviser til, læseretningen, ikke den retning hieroglyfferne vender, hvilket er det væsentlige.
- 6 Som tidligere (*Papyrus* 05/2 s. 11 n.7) er henvisninger til udgivelsen af hieroglyfiske tekster i *Urkunden* IV indsat som tal i teksten: side og linie (cf. *Papyrus* 05/1, s. 25 n.4).
- 7 I begge tilfælde er det ord, der bruges til at beskrive "aktiveringen" af obeliskens *snfr*, hvilket også forekommer i forbindelse med statuer (605.16; 1561.15) og templer (1294.13-14), forstået på den måde, at de udstyrer monumentet med vital kraft, *nfrw* (1549.15; 1730.12; 1823.1), den samme kosmiske energi, der udstråler fra kongens person eller fra et billede af en gud.
- 8 Ordet *hnntyw* har papyrusrulledeterminativet (Y.1) på alle tre eksisterende sider af det mindste fragment (A,a,b,d) men findes ikke på den eksisterende side af den største fragment (B,a). Der er imidlertid tilstrækkelige spor til at vise, at det fandtes på en af de udraderede sider (B,d) og med stor sandsynlighed på den anden (B,b). Udeladelsen var derfor tydeligvis en tilfældig fejl, som har lille eller ingen betydning.
- 9 For placeringen af $\text{ḫ}^3 m \text{ḫ}^3 w \text{f}$ umiddelbart efter kongens nomen og uden for kartouchen se Y. Y. Perepelkin, *Perevorot Amen-hotpa IV*, 1, 1967, §49; I. Munro, *GM* 94, 1986, s. 84.
- 10 For eksempel foran prænomenet: $\text{ḫ}^3 n \text{ḫ}^3 m m^3 \text{ḫ}^3 t / n b \text{ḫ}^3 w$, og foran nomenet: $n \text{ḫ}^3 t \text{f} m \text{r} y \text{f} / \text{ḫ}^3 n \text{ḫ}^3 m m^3 \text{ḫ}^3 t / n b \text{ḫ}^3 w$ – men sandsynligvis ikke nogen af disse.
- 11 På dette tidspunkt havde kongen kun ét Horus-navn: $k^3 n \text{ḫ}^3 t k^3 \text{ḫ}^3 w$; jf. Perepelkin, *op. cit.* (n. 9), §66; Munro, *op. cit.*, s. 85.12 Sammen med II.70.3: der er en vis inkonsekvens i henvisningerne; og jf. P. Harris I,4,8; 5,7; 26,3; 45,6; 58,9; 79,10.
- 12 Det tidligste eksempel på *mnwy* synes at være på piedestalen til Hatshepsuts væltede obelisk i Karnak (369.15), hvor hun beskrives som *mnwy t itw.s*, "mere monumental (sic) end sine forfædre". Lateran-obeliskens har *mnw* (584.16), og jf. 554.1&3. Hvad den egentlige betydning af udtrykket kunne være, er en anden sag.
- 13 Jf. Perepelkin, *op. cit.* (n.9), §§54,60 og 55,60; Munro, *op. cit.*, s. 84.
- 14 De publicerede mål på obelisker (højde og bredde) er ofte inkonsekvente og upålidelige; jf. tabellen i H. H. Gorringer, *Egyptian Obelisks*, 1882, s. 145. Især kan den lodrette højde være beregnet enten ved at måle en af de (skrånende) sider, eller ved triangulering, eller fra fotografier, og der kan være en betydelig fejlmargin. Et godt eksempel er Ramesses 2.s Medici-obelisk nu i Boboli-haven i Firenze, hvis højde som regel angives som værende omkring 16 fod. Dette kontrasterer med de omkring 20 fod for de matchende Pantheon- og Dogali-obelisker, selv om de tre rent faktisk er omtrent lige høje (se n.16).
- 15 Det drejer sig om Mahutean/Piazza della Rotonda = Pantheon-obeliskens, Villa Medici/Boboli-have-obeliskens og Casanatense/Dogali-obeliskens; cf. henholdsvis K. Lembke, *Das Iseum Campense in Rom*, 1994, s. 203(49), pl. 12,5-8; s. 204(50), pl. 13,1-4; s. 202(48), pl. 12,1-4. Som man umiddelbart vil kunne se, er de tre omtrent lige høje: Pantheon 27 *palmi*; Boboli-haven 27,1 *palmi*; Dogali 28,36 *palmi*; jf. A. Lindsström, *Kring obeliskerna i Rom*, 1935, s. 63. Capitolin/Villa Mattei=Villa Celimontana-obeliskens er den øverste del af hvad der oprindeligt var en meget mindre obelisk, kun omkring 2/3 så høj som de andre tre; cf. Lembke, *op. cit.*, s. 204-6(51). Den kan derfor ikke have udgjort et par sammen med nogen af dem, hvad enten den kom fra samme lokalitet eller blev fundet andetsteds.
- 16 Jf. M. Schiff Giorgini, *Kush* 9, 1961, s. 182-97, fig. 9 (s. 195); D. Arnold, *Die Tempel Ägyptens*, 1992, s. 74. Mht ordet $w^3 t$, der også forekommer i forbindelse med steler opsat $w^3 \text{ḫ}^3 r w^3 t n b t$ af "indgangsportalen" (*sbḫt*) i den 3. pylon i Karnak (1654.10) må det komme an på en prøve, da det – i modsætning til *gs* – bruges, når det drejer sig om mere end to sider; jf. P. Anastasi I, 15,4, hvor *snw* (? "basen") på en obelisk siges at måle 7 alen $\text{ḫ}^3 r w^3 t \text{f} n b t$, "på alle dens (fire) sider/flader".
- 17 PM 7, s. 99(20)&(21); cf. L. Habachi, *The Obelisks of Egypt*, 1977/8, s. 98, pl. 25 (s. 99); Martin, *op. cit.* (n.2), s. 181; Arnold, *op. cit.* (n.17), s. 78. Obeliskerne er Cairo CG 17023-4: C. Kuentz, *Obélisques*, 1932, s. 45-50.
- 18 Sætningen *mḫ iwnw m ṯḫnw* (skrevet med tre obelisker) følger umiddelbart efter kongens prænomen på den nuværende vestside af obeliskens, der nu står på Piazza del Popolo; jf. to kvartsitfragmenter fra havnen i Alexandria.
- 19 C. Legrain, *RT* 23, 1901, s. 62; M. Sandman, *Texts from the time of Akhenaten*, 1938, s. 179 no. ccxiii.

Wadi Hammamat

– en guldgrube af oplysninger

Mette Gregersen

Fig. 1 Gråvakke i de sorte bjerge i det centrale Wadi Hammamat (foto MG).

En del af ørkenområdet øst for Koptos, omtrent halvvejs til Rødehavet, er kendt som Wadi Hammamat. Det er et goldt, næsten skræmmende, sort bjergområde, hvortil de ægyptiske faraoner udsendte ekspeditioner først og fremmest for at hente gråvakke (*bḥn* på ægyptisk) og guld [fig. 1]. Efter et fladt ørkenområde indsnævres den udtørrede floddal, wadi'en, til en ca. to km lang slugt, hvor udnyttelsen af råstofferne foregik på den nordlige side af wadien, hvorfor de fleste indskrifter er på sydsiden [fig. 4].

Kildematerialet er meget omfattende, så derfor vil fokus i denne artikel være aktiviteten i Mellemste og Ny Rige, hvorfra størstedelen af de mest informative indskrifter stammer. Det skal dog nævnes, at der har været aktivitet i området helt frem til den romerske periode, hvilket de mindst nitten ekspeditioner fra kejsertiden vidner om.

Råstoffer

Gråvakke, en mørk, grønlig sandstenslignende sten, som i modsætning til sandsten ud over kvarts inde-

holder partikler fra grundfjeldet, er blevet brugt til paletter fra Badari-tiden (ca. 4300-3800 f.Kr.) og til statuer, sarkofager og små kapeller i perioden fra 2. dynasti til romersk periode, og guldet, der blev udvundet her, pryder bl.a. de pragtfulde smykker, som især kendes fra Mellemste Rige. Ud over disse vigtigste råstoffer hentede man også siltsten (en skiferlignende sten), grøn breccie (bjergart bestående af kantede klippefragmenter nedfældet i andre materialer), steatit (talksten), serpentinit (skifret bjergart) og granit. Udnyttelsen af disse vigtige råstoffer er baggrunden for de mange indskrifter, som behandles i det følgende.

Tidligste spor af mennesker

De såkaldte petroglyffer, de tidligste menneskelige aftryk på klipperne i form af både dyr [fig. 2 og 3], mennesker og skibe samt rester af bosættelser og grave dokumenterer, at der har været mennesker i området helt fra forhistorisk tid. I Lakeita-området, som ligger mellem Nildalen og Wadi Hammamat, er der fundet spor af prædynastisk beboelse (ca. 3800-

Fig. 2 Forhistoriske stenbukke (foto MG).

Fig. 3 Forhistoriske hovdyr (foto MG).

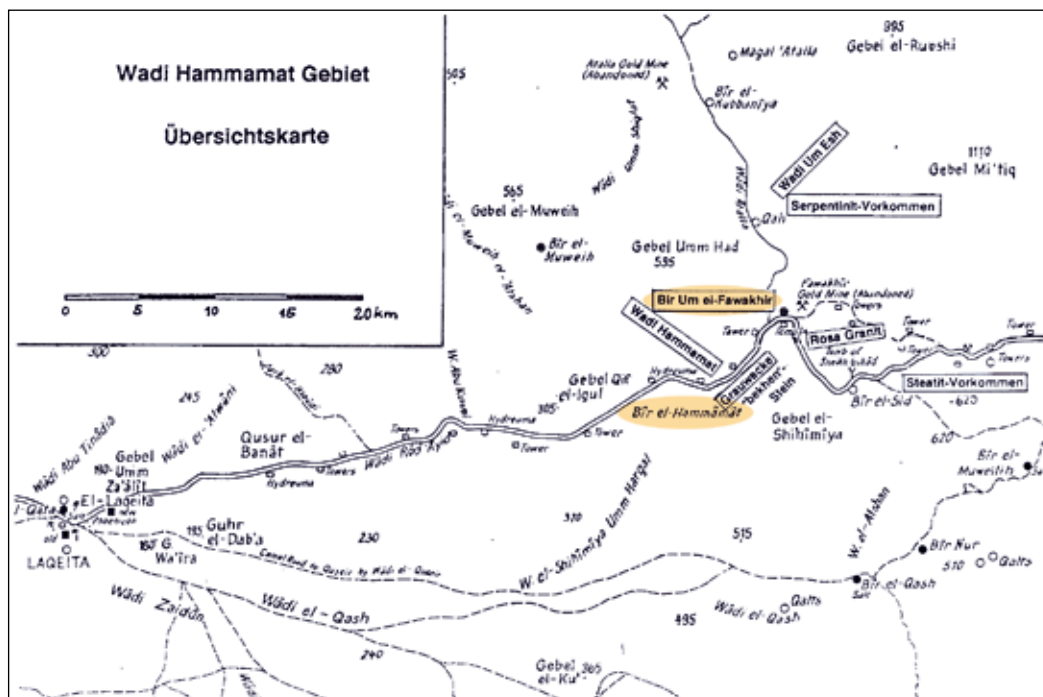

Fig. 4 Kort over området, hvor de fleste indskrifter findes mellem Bir el-Hammamat og Bir Umm el-Fawakhir. Fra Klemm, 1993, s. 356.

Fig. 5 Sethy I tilbyder Min (foto Tine Bagh).

Fig. 6 Thot afbildet som månegud (foto MG).

2950 f.Kr.), grave og hængesmykker af perlemor, hvortil materialet kom fra kysten af Rødehavet. I selve Wadi Hammamat er der fundet en grav og levn i form af keramik fra Badari-tiden og armbånd af gråvacke fra den arkaiske periode (ca. 2950-2615 f.Kr.).

Der eksisterer også en fornem statue af gråvacke af kong Khasekhemui fra 2. dynasti, men det er først fra slutningen af 4. dynasti under kong Djedefra, at de tidligste indskrifter forekommer, og de er ikke knyttet direkte til kongen, men til hans pyramide, så formålet med denne ekspedition formodes at være afhentning af materiale til udsmykning af pyramiden.

Guder

Den vigtigste gud i området er Min. Mange indskrifter viser ham stående i sin karakteristiske positur med erigeret lem foran den salat, som på grund af sin mælkellignende saft blev knyttet til hans person. I tilbedende skikkelse over for ham står så enten kongen eller den person, for hvem indskriften er lavet [fig. 5]. Min kan omtales som “ham fra Koptos” og opfattes som den, der er ansvarlig for stens af god kvalitet. Han kaldes også “bjerglandenes herre” og “herren over fremmedlandene”, og i relation til ham beskrives Wadi Hammamat som “Mins bjerglande”. Men også andre vigtige guder, eksempelvis Amon, Isis, Horus, Thot [fig. 6], Ptah og Bes er afbildet på de glatte vægge som væsentlige garantier for en velgennemført ekspedition.

Indskrifter

I området er der mere end 400 hieroglyfiske og hieratiske indskrifter, mere end 40 demotiske og over 100 græske. De er optegnet hult til bult [fig. 7], også tidsmæssigt, og i mange tilfælde har man klempt dem ind uden hensyntagen til allerede afsatte vidnesbyrd. De officielle har datering, mens de øvrige er udaterede. Til trods for manglende datering kan de sidstnævnte undertiden bestemmes, fordi de nævner personer, hvis ophold i Wadi Hammamat kendes fra andre indskrifter i området. Ligeledes kan epigrafiske og ortografiske forhold være med til at belyse deres datering, og da indskrifter fra samme periode ofte ligner hinanden, kan dette også kaste lys over dem. Nogle er meget oplysende, mens andre typisk kun nævner navn og eventuelt titler på den person, der har ladet indskriften optegne. De informative kan først og fremmest fastslå, under hvilken konge ekspeditionen blev sendt ud, hvem lederen af pågældende ekspedition var, og eventuelt hvor mange ekspeditionsdeltagere der var inden for de enkelte kategorier. Derudover kunne man lade optegne ekspeditionens formål, organisation, og som vi skal se i enkelte indskrifter, hvilke rationer der blev tildelt deltagerne.

Gamle Rige og 1. Mellemtid

Det er karakteristisk for indskrifterne fra de elleve ekspeditioner i Gamle Rige og 1. Mellemtid, at deres informationsniveau er lavt. Som oftest er disse tidlige indskrifter blot en fortegnelse over ekspeditionsdeltagere med lederen i spidsen, og dennes titel kunne eksempelvis være ekspeditionsleder eller le-

Fig. 7 Nederst i Amenemhet 3.s indskrift ses en forhistorisk(?) struds, og øverst til højre er det en afbildning af Min fra 1. årtusinde f. Kr. (foto Tine Bagh).

der af alle kongens arbejder. Fra en ekspedition, hvis datering er 1. jubilæumsfest under Pepi 1., er det for eksempel muligt at identificere ca. 40 enkelte indskrifter med deltagelse af mindst 80 embedsmænd, men desværre får vi intet at vide om selve ekspeditionen (G 21, CM 61, CM 62, CM 63, CM 103 og CM 107 m.fl.).¹

En tekst fra 8. dynasti under en kong Imhotep er imidlertid mere rundhåndet med oplysninger. Djati kaldet Kanefer, som er ældste kongesøn, gudens seglbærer og leder af ekspeditionen, siger om sig selv, at han plejede at beskytte menneskene på kampdagen og var i stand til at forudsige, hvornår denne kom, hvilket gav god mening i den urolige 1. Mellemtid. Med sig til Wadi Hammamat havde han "1000 personer fra det store hus, 100 stenarbejdere, 1200 personer, som gør vejen farbar² og 50 *bwt*" (ekspeditionsdeltagere, som stod efter stenarbejdere og soldater i rang). Yderligere får vi at vide, at "Hans Majestæt lod disse talrige tropper komme fra paladset", og at "Hans Majestæt gav 50 okser og 200 geder i løbet af hver dag (CM 206)".

Fra en ekspedition formodentlig også fra 8. dynasti³ fremlægger Idi, som bærer titlen leder af kvæget, den interessante oplysning, at han var udsendt af lederen af Mins præster, Tjautiker, og indskriften er tilmed dateret til regeringsår 1, 3. måned af *šmw*-årstiden, dag 2, men uden kongenavn, hvilket måske betyder, at Tjautiker er blevet opfattet som regent. Arbejdsmæssigt lod Idi en sten på tolv alen⁴ "gå ned" (komme tilbage til Nildalen) med 200 mænd, og han havde erhvervet

(formodentlig medbragt) to okser, 50 geder og fem krukker dyrefedt (CM 152). Fra samme ekspedition 4. måned af *šmw*, dag 3, beretter en person, også med navnet Idi,⁵ men nu med leder af præsterne som den vigtigste titel, at han lod to sten, som hver var ti alen i længden og otte alen i bredden gå ned til Tjautiker (CM 149).

Hekek kaldet Mery, som bl.a. var Nedreægyptens seglbærer og dommer, fortæller, at han også lod to sten gå ned for Tjautiker (CM 147). Denne indskrift er ikke dateret, men er formodentlig fra samme ekspedition.

Mellemste Rige

De fleste oplysende, og derfor også de interessante, indskrifter er fra Mellemste Rige, i hvilken periode der blev udsendt tretten ekspeditioner.

Mentuhotpe 2. (ca. 1993-1981 f.Kr.)

I regeringsår 8, 1. måned af *šmw*, dag 3 under Mentuhotpe 2. lod lederen af godset Henu en stor indskrift affatte, hvis vigtigste oplysninger er, at vejen til Punt kunne gå gennem Wadi Hammamat, at han drager ud fra Koptos, ekspeditionsstyrkens størrelse samt hvilke rationer, der blev givet. Endelig erfarer vi også, at han når frem til Rødehavet, men ikke skal deltage på den videre færd. Derimod vender han hjem gennem *R³-h³nw* (Wadi Hammamat) med prægtige blokke til tempelstatuer. Nedenstående bringes et fyldigt uddrag af hans beretning.

Efter en lang opremsning af alle sine titler, hvoriblandt er Nedreægyptens seglbærer, lederen af

templerne, lederen af kornmagasinet og de to skat-huse, lederen af hornet og hoven (leder af dyr med horn og hov), lederen af de seks store huse (dom-stole), lederen af det lavtliggende land og af bjerg-områderne samt en lovprisning af sig selv, hvori bl. a. forekommer “den som taler med sin herre som én (fortroligt)” og “Hapy (Nilen) flyder under hans fingre med alt godt”, fortsætter Henu:

Min herre, liv, trivsel, sundhed, sendte mig for at be-rede et havgående skib til Punt for at hente frisk myr-rha til sig fra herskerne over ørkenområderne på grund af frygten for ham gennem bjergområderne. Så drog jeg ud fra Koptos på den vej, som Hans Majestæt havde befalet for mig, idet en ekspeditionsstyrke var sammen med mig fra Øvreægypten fra det thebanske nomes *w³bw*-huse (bebyggelse) begyndende ved Gebelên⁶ og sluttende ved *Šbt* (nær Dendera)... Det var med en ekspeditionsstyrke på 3000 mand, at jeg drog ud, idet jeg gjorde vejen til en flod og ørkenområdet til frugt-bar jord. Men nu gav jeg en lædervandbeholder og 1 *sts*⁷, 2 *ds*-mål⁸ vand og 20 brød til enhver blandt dem hver dag, idet æslerne var lastet med sandaler, og hvis en fod blev slidt, stod en anden (parat). Men nu la-vede jeg tolv brønde i *B³t* og to brønde i *Id³ht*, 1 *ht*⁹ og 20 alen i en og 1 *ht* og 30 alen i en anden. Jeg gjorde en anden i *T³ht* på 10 gange 10 alen ved hele dens munding med foreningen med vandet. Så nåede jeg Det Store Grønne (havet, her Rødehavet).¹⁰ Så la-vede jeg denne flåde, og det var efter, at jeg havde gjort store ofre for den, bestående af tyre, af langhor-net kvæg og geder, at jeg sendte den af sted med en-hver ting. Nu, efter at komme fra Det Store Grønne, gjorde jeg det, som Hans Majestæt havde befalet, idet jeg bragte til ham alle produkter, som jeg havde fun-det på gudens lands flodbredder. Så gik jeg ned gen-nem *W³g* og *R³-hnw*, idet jeg bragte kostbare sten-blokke til tempelstatuer til ham. Aldrig var noget lig-nende gået ned til kongernes palads. Aldrig var noget lig dette blevet gjort af nogen, som kongen kender, og som var sendt ud siden gudetiden.

Henu slutter med en ny omfattende lovprisning af sig selv (CM 114).

Mentuhotpe 3. (ca. 1981-1974 f.Kr.)

Fra Mentuhotpe 3.s regeringsår 2 danner forskellige indskrifter et interessant billede af en ekspedition, hvorunder to undere er indtruffet. Formålet med ekspeditionen var at fremskaffe materiale til “Livets Herre”, en betegnelse for kongens sarkofag, samt at hente sten.

Den først daterede indskrift er både poetisk og rørende og ikke mindst væsentlig for forståelsen af kongens ophøjelse til “Mins søn”, og derfor bringes den oversat i sin helhed, mens de fremlagte oversæt-telser af de øvrige indskrifter fra samme ekspedition kun medtager det essentielle.

Mentuhotpe 3. Regeringsår 2, 2. måned af *³ht*, dag 31. 1. jubilæumsfest.

Kongen af Øvre- og Nedreægypten, *Nb-t³wy-r*^c, han leve evigt. Dette under, som er indtruffet for Hans Ma-jestæt: At bjergområdernes dyr gik ned til ham. At en drægtig gazelle kom gående med sit ansigt mod fol-kene foran den, og med sine to øjne “som i at storme frem”, uden at den vendte sig bagud, før den nåede til dette strålende bjerg, til denne blok, som lå der på sin plads som åbning (låg) til denne sarkofag. At føde er det, som den gjorde på den, mens kongens ekspe-ditionsstyrke så på. Så blev dens hals skåret over oven på den (blokken) som brandoffer.

At gå ned er det, som den (blokken) gjorde i fred. Se nu, det er denne strålende guds Majestæt, Herren over fremmedlandene, som virkelig gav til sin søn, *Nb-t³wy-r*^c, han leve evigt, for at han kan være glad, så han skal leve på sin trone i al evighed og fejre millioner af jubilæumsfester. Arveprins, borgmester, leder af byen, vesir, leder af stormændene tilknyttet retsvæsenet, le-der af det, som himlen giver, det som jorden bringer frem og det, som Hapy bringer, leder af alt i dette land til dets grænse, vesir Amenemhet (CM 110).

Dag 15

To indskrifter fra denne dag lægges dels i munden på kongen og dels på førnævnte vesir, Amenemhet. Kongens udsagn er en befaling om at rejse en stele for hans fader Min på det prægtige bjerg og en ud-sendelse af Amenemhet med en trop på 10.000 mand

for at hente den strålende sten til mig, den rene ædel-sten, som er i dette bjerg, hvis fortræffelighed Min har lavet til sarkofagen, som genkalder evigheden mere end monumenterne i Øvreægyptens templer, i egen-skab af kongen over De to Landes udsending, for at hente til ham hans ønskes genstand i hans fader Mins bjerglande. Det er til sin fader Min, ham fra Koptos, bjerglandenes herre, overhovedet for beboerne i den østlige ørken, at han har lavet den som sit monument, så at han kan fejre virkeligt talrige [jubilæumsfester], idet han lever evigt som Ra (CM 192 a).

Vesiren Amenemhet, som pointerer, at “Han (kongen) udvalgte ham foran sin by, idet han var værdsat foran hans (kongens) hof”, fokuserer på formålet med ekspeditionen, nemlig “at etablere kongens monument og tilvejebringe sarkofagen.” Men vi erfarer også ekspeditionsstyrkens sammensætning og positive skæbne:

Nu befalede Hans Majestæt (os) at drage ud til dette strålende bjergland, idet ekspeditionsstyrken og udvalgte mænd fra hele landet var med: stenhuggere, håndværkere som arbejder i sten, specialiserede stenhuggere, skulptører, tegnere, metalarbejdere, stemmer (udråbere), guldsøgere, seglbærere fra paladset, idet hver seglbærer var fra skatkammeret (...) Det var uden tab, at ekspeditionen “gik ned” (vendte tilbage), idet ingen mand gik til grunde og ingen trop gik tabt, intet æsel døde og uden at håndværkere var svage (af at marchere/af sult) (CM 113).

Dag 23

Amenemhet er ikke nævnt med navn i denne indskrift, men udtrykket “at lægge hånden på arbejdet på dette bjerg på den bestandige sten (til) sarkofagen” i begyndelsen af indskriften angiver formålet. Det vigtigste er dog beretningen om et nyt under, som er indtruffet i forbindelse med kongens sarkofag: at finde det rigtige sted til brøndboring.

Et under gentog sig: At gøre en vandstrøm. At se denne guds tilsynekomst. At give hans magt til almindelige mennesker. At gøre bjerglandet til vand, vandets flyden frem på den vandløse sten. At finde en brønd midt i ørkendalen: 10 alen gange 10 alen, hvis hele overflade var fyldt med vand til dens kanter; som var ren, som var sikret mod de vilde dyr og skjult for den østlige ørkens beboere. Forfædrenes ekspeditionsstyrker og tidligere konger var draget ud og vendt tilbage ved siden af den, men intet øje havde set den, og intet menneskes blik var faldet på den. (Men) det var for Hans Majestæt selv, at den åbnede sig. Se, nu, han (guden) havde skjult den, idet han kendte dette nøjagtige øjeblik, idet han planlagde udsendelse denne gang (af ekspeditionen) for at (man) kunne se hans magt og derved erfare Hans Majestæts fortræffelighed. Det var for sin søn, *Nb-t3wy-r*^c, han leve evigt, at han gjorde noget hidtil ukendt i dette bjergland. Måtte de, som er i Det Elskede Land (Ægypten), høre dette. De almindelige mennesker i Ægypten: Øvre- og Nedreægypten skal bøje deres hoveder mod jorden,

og de skal prise Hans Majestæts fuldkommenhed i al evighed (CM 191).

Dag 27

Denne dags meget korte optegnelse af det afsluttende arbejde med sarkofagen er særdeles informativ både med hensyn til dimensioner, en delvis forarbejdning på stedet, ofre i forbindelse med et heldigt resultat og endelig eskorte til hjemturen:

Sarkofaglågets kommen ned (lit.: låget til denne “Livets herre”) som en stenblok på 4 alen gange 8 alen gange 2 alen som udkomme af arbejde. Okser blev slagtet, geder skåret op og røgelse anbragt på flammen. Se, en styrke på 3000 mand af roere fra Nedreægyptens nomer følger den i fred til Det Elskede Land (Ægypten) (CM 192 b).

Som det ses af ovenstående angår CM 192 a, CM 113 og CM 191 selve sarkofagen, mens CM 110 og CM 192 b vedrører sarkofagens låg.

En endnu kortere, udateret indskrift fra samme ekspedition giver oplysning om forsyninger, men det er uklart, om der kun er tale om de basale fødevarer, eller det virkelig skal forstås bogstaveligt, for som vi skal se af en senere indskrift, G 61, kunne flere afdelinger af administrationen være involveret i leverancerne.

Arveprins, borgmester og vesir, elsket af sin herre og prist af ham. Jeg har tildelt 2000 mand enhver ting. Leder af magasinet Intef (CM 205).

Indskrift uden datering, men med kong *Nb-t3wy-r*^cs (Mentuhotpe 3.s) navn

Leder af ekspeditionsstyrken i bjergområderne, leder af godset i Ægypten, leder af jægerne med harpunerne på vandvejene, Seankh redegør for, hvordan han gjorde området blomstrende, og fortæller, at han også nåede ud til Rødehavet:

Jeg var leder i dette bjergområde af hele landets ekspeditionsstyrke, udstyret med lædervandbeholdere og linnedpose(?)¹¹ med brød, øl og alskens grønne urter fra Øvreægypten. Jeg gjorde dets ørkendale til grønne områder og dets højdeområder til vandområder, helt forsynet med børn (dyrebørn?), modsyd fra *T3w* (ukendt lokalitet) og mod nord til *Mn-t-hwfw* (lokalitet nær Beni Hasan). Jeg drog ud til Det Store Grønne (havet), mens jeg jagede fugle og vilde dyr. Det var med 60

Fig. 8 Efterladt sarkofag (foto Tine Bagh).

mænd af år og 70 unge mennesker som børn af én (bosættelse?/efterkommere af en person?), at jeg drog ud til dette bjergområde. Det var for *Nb-t³wy-r*^c, han leve evigt, at jeg besad enhver kvalifikation (CM 1).

Amenemhet 1. (ca. 1974-1945 f.Kr.)

En indskrift fra Amenemhet 1.s tid forfattet af arveprinsen, Nedreægyptens guvernør, eneste ven, kongens budbringer og leder af Mins præster, Intef, belyser problemet med at finde egnede sten. Til slut må der søges hjælp hos guderne. Teksten lyder:

Min herre sendte mig til *R³-hnw* (Wadi Hammamat) for at hente denne prægtige sten. Aldrig er noget lignende hentet siden gudetiden. Der er ingen stensøgere,¹² som kender dens bestemmelse(?). De, som søger den, skal ikke nå den. Så tilbragte jeg otte dage med at gennemsege dette bjergland, men jeg vidste ikke, hvor den var. Så anbragte jeg mig på min mave for Min, Min Mut,¹³ Wert-hekau og alle dette bjergområdes guder. Det var på flammen, at jeg gav dem røgelse. [Det var....] at landet blev lyst. At gå ud efter mændene til hint bjerg i det øvre Wadi Hammamat. Det var i bjergområdet, at jeg lod min ekspeditionsstyrke i hele denne eftersøgning opdele.

Så fandt jeg den, og folkene¹⁴ var i fest, og hele ekspeditionsstyrken lovpriste, idet den var glad. Det var idet jeg gav lovprisning til Montu, dette stenbruds herre, forkongen af Øvre- og Nedreægypten, *Shtp-ib-r*^c (Amenemhet I), at jeg brød den. Så gik jeg ned til Ægypten, idet hele ekspeditionsstyrken var (intakt), uden at nogen leder veg tilbage, og idet hverken nogen betydelig eller ubetydelig person døde. Det er i fred, at jeg når Ægypten, idet jeg er dygtig på min færd til stedet (CM 199).

Senwosret 1. (ca. 1954-1909 f.Kr.)

Fra regeringsår 38, 3. måned af *³ht*, [dag] 25 og [dag] 27 under Senwosret 1. kendes en lang indskrift, hvis vigtigste oplysninger er fortegnelsen over deltagerne i ekspeditionen, deres rationer inkl. deres administrative oprindelse og de opnåede resultater.

Leder var talsmanden Ameny, og med sig havde han en ekspeditionsstyrke bestående af:

En som hører til Øvre-Ægyptens 30 store (embedsmandstitel)	3
Borgmestre	20
Kongens følgesvende	30
Leder af stenhuggernes arbejdsstyrke, leder af håndværkerne, lederen af alle kongens arbejder, den som forsøder alle vanskeligheder	Seankhptah
Leder af det store dommerkollegium	2
Leder af skatkammeret	2
Den som kongen kender rigtigt, lederen af audiensværelset	Nisumentu
Underordnet skriver	Ingen talangivelse
Gendarm	Ingen talangivelse
“Dem med stærk røst” (embedsmand knyttet til paladset)	3
Det store dommerkollegiums Skrivere	4
Skrivere fra skatkammeret:	4
Seglførere	10
Arbejds/sikkerhedsstyrke	Ingen talangivelse
Herskeren over det thebanske nomes borgere	300 (sic!)
Nomets borgere	700
Jægere/stensøgere ¹⁵	30
Stenhuggere	100
Specialiserede stenhuggere	100
Roere	200
Fiskere	60
Sandalmagere	60
Mænd fra ekspeditionsstyrken, som udfører arbejdet	17.000
Forsyningsmandskab, som følger denne styrke	
Bryggere	20
Møllere	20
Bagere	20
<i>wb³w</i> ¹⁶	50

Herefter følger en erklæring om Amenys autoritet over hele mandskabet og den fortræffelige måde, hvorpå han har udført kongens hverv. Sidste del af beretningen er en oversigt over ekspeditionens resultat og ikke mindst forsyningerne til deltagerne.

Fortegnelse over det, som jeg har bragt tilbage fra dette område:

Gråvakke med myrrha:¹⁷ 60 sfinkser, 150 statuer af sten, idet alle blokke hver blev trukket af 2000 mænd, 1500 mænd, 1000 mænd eller 500 mænd.

Differentieringen af stenblokkene tyder på enten en delvis/fuldt færdig bearbejdelse på stedet, eller at man på dette tidspunkt har kendt de enkelte stenblokkes anvendelse. Efterladte sarkofager i området tyder på førstnævnte [fig. 8].

Indskriften slutter med en fortegnelse over forsyningerne til ekspeditionsstyrken i bjergområdet i et tidsrum af 30 dage:

Talsmanden Ameny	brød 200	øl 5 (mål)
En som hører til Øvreægyptens		
30 store	brød 100	øl 3
Kongens følgesvend	brød 30	øl 1
Borgmester	brød 100	øl 5
Leder af stenhuggernes		
arbejdsstyrke	brød 100	øl 3
Leder af det store		
dommerkollegium	brød 50	øl 2
Leder af skatkammeret	brød 50	øl 2
Skriver	brød 30	øl 1
Leder af audiensværelset	brød 30	øl 1
Seglbærer	brød 15	øl $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$
Arbejds/sikkerhedsstyrke	brød 15	øl $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$
Jæger/stenbloksøger	brød 15	øl $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$
Håndværker	brød 20	øl $\frac{1}{2}$
Hver mand fra		
ekspeditionsstyrken	brød 10	øl $\frac{1}{3}$

(Alt sammen) fra kongens kornmagasiner, liv, trivsel, sundhed.

De bedste stykker kød og fugle fra kongens magasin, liv, trivsel, sundhed.

Lædersække, kærre, sandaler salvet med myrrha og alt det nødvendige til hele den kongelige administrations arbejde fra kongens skatkammer, liv, trivsel, sundhed.

(Nogle af tegnene i de sidste to linjer er svært genenskuelige, så fra “Lædersække” er oversættelsen foretaget med støtte i Goyon, 1957, s. 19.

Amenemhet 3. (ca. 1854-1809 f.Kr.).

Regeringsår 19.

Lederen af arbejdet, talsmand for paladsets hal

Fig. 9 Merys beretning fra hans ekspedition i Amenemhet 3.s regeringsår 19 (foto Tine Bagh).

Mery giver en interessant oplysning om problemer i forbindelse med udvinding af gråvakke. Han fortæller, at hans majestæt havde befalet, at der blev bragt ham et monument, men da man begyndte at bryde stenene, var de ved at forfalde. Derfor beordrede Mery en rampe lavet, så at missionen kunne fuldføres. Indskriften slutter med en fortegnelse over ekspeditionsdeltagerne: 20 stenhuggere, 30 specialiserede stenhuggere, 30 roere og en talrig, uspecificeret ekspeditionsstyrke på 2000 mand (CM 19) [fig. 9].

Ny Rige

Aktiviteten i Ny Rige har været mindre end i Mellemste Rige. Af virkelig betydning er kun en indskrift fra Amenhotpe 4.s år 4 og enkelte fra Ramesses 4.s år 1 og år 3, men området har da været besøgt under Amenhotpe 2., Sethy 1., Ramesses 2. og Sethy 2.

Amenhotpe 4. (ca. 1353-1335 f.Kr.).

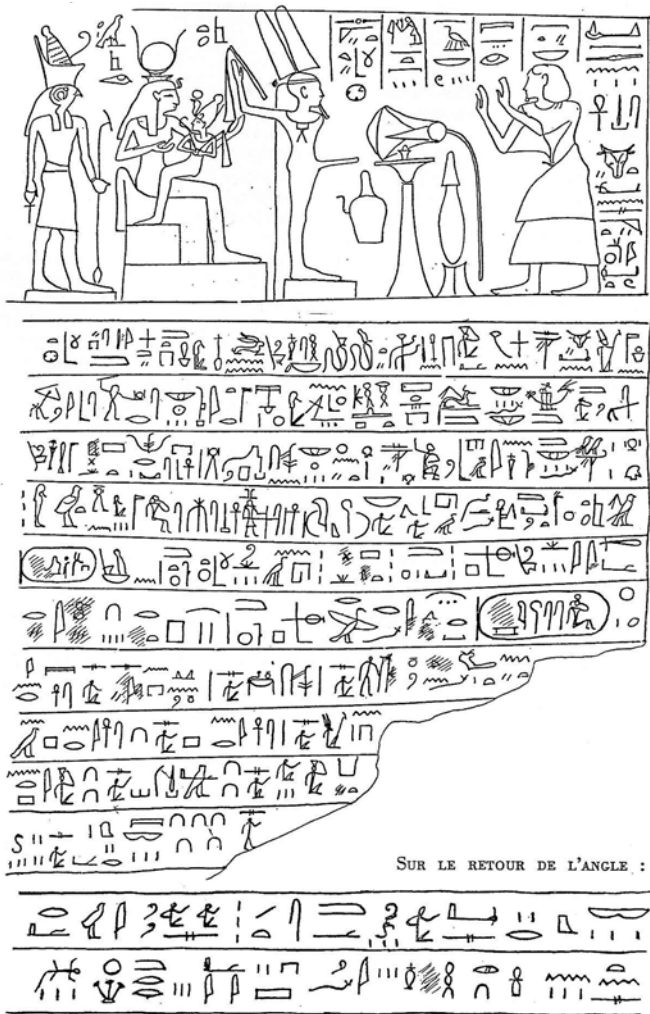
Regeringsår 4, 3. måned af *ꜥḥt*, dag 11 under Kongen af Øvre- og Nedreægypten *Nfr-hprw-rꜥ-wꜥ-n-rꜥ*, søn af Ra, *Imn-[ḥtp]*. Det blev overdraget Amons ypperstepræst, May at hente gråvakke [til] Herrens (kongens) statue, (liv, trivsel, sundhed).

Indskriften er betydningsfuld, fordi den dokumenterer en officiel ekspedition ledet af Amons ypperstepræst så sent som i år 4. Det kan dog ikke udelukkes, at man har sendt ham til Wadi Hammamat for at fjerne ham fra Theben-området i tiden op til kongens ændring af statsreligionen. Indskriften dokumenterer samtidig, at kongen endnu ikke har skiftet navn.

Ramesses 4. (ca. 1163-1156 f.Kr.)

De eneste andre indskrifter af betydning fra Ny Rige er fra Ramesses 4.s regeringsperiode. Der blev udsendt to ekspeditioner i år 1, en i år 2 og en i år 3.

Fig. 10 User-maetranakhtus stele fra Rames-ses 4.s rege-ringsår 1. Fra Goyon, 1957, s. 103-104.

Hovedindskriften fra sidstnævnte er så afgjort den vigtigste, men også indskriften fra ekspeditionen i år 1 ledet af Usermaetranakhtu giver oplysninger ud over ekspeditionsdeltagere. Usermaetranakhtu havde en del titler, hvoraf mange var knyttet til religiøse fester. Men på den øverste del af indskriften, hvor han står tilbedende foran Min, Isis og Horus, søn af Isis bruger han kun titlen Mins stolist (påklæder), hvilket er en præstetitel [fig. 10].

Han siger: Min herre, hersker over Maat, herskeren, gudernes barn, sendte mig ud for at hente store statuer af gråvakke fra de hemmelige bjerge i Koptos-området i år 1 under Ramesse 4. (hans to navne i kartoucher). (Jeg) nåede til gråvakken i år 1, anden måned af prt, dag 14.

De tilhørende folk, som han var i spidsen for:

Lederens stedfortræder	1 mand
Kongelig skriver for offerbordet	1 mand
Min-templets stedfortræder	1 mand
Amon-templets ledende billedhugger	1 mand
Billedhuggere	10 mand
Billedhuggerarbejdsfolk	20 mand
Politi	20 mand
Stenbærere	50 mand
Ledere af bueskytter og af folk, som arbejder med guldudvinding	4 mand
Bueskytter og folk som arbejder med guldudvinding	100 mand
Kurvebærere	200 mand

Det som blev givet til dem: brød: 10; øl: 3; kød: 12; kager: 3 i løbet af en lang tid" (G 89).

I forhold til de øvrige angivelser af varigheden af forsyningerne er denne indskrift charmerende upræcis.

Ramesse 4., regeringsår 3, 2. måned af šmw, dag 27

Efter kongens navne følger en lovprisning af ham og hans etiske regentskab. Dernæst beskrives et besøg af kongen i området, hvor han gennemrejste dette "for at gøre et vidunderligt monument til sin far, sine fædre, alle Det Elskede Lands (Ægyptens) guder og gudinder". Besøget sluttede med, at "han etablerede en stele på dette bjerg".

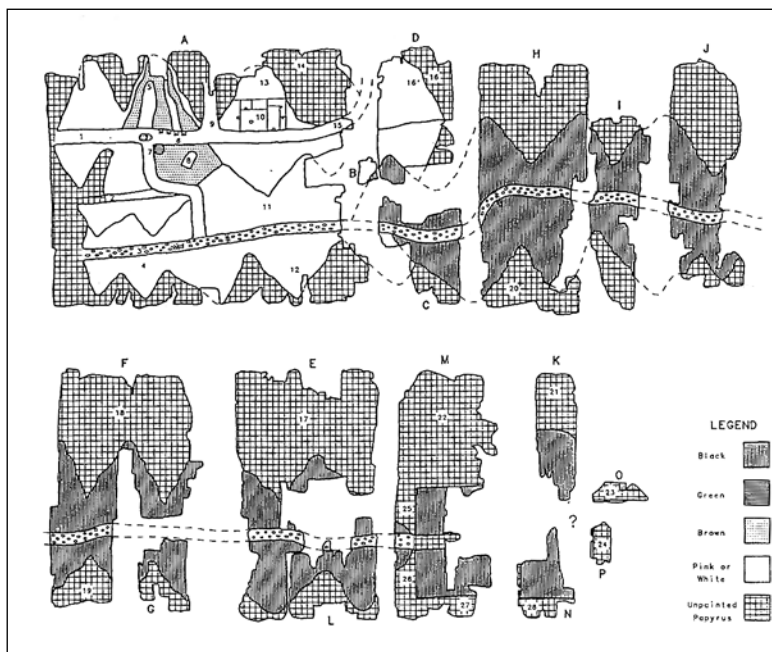
Dernæst overdrages forskellige prominente embedsmænd med skriveren fra Livets hus, Ramessu-ashahebsed, i spidsen at skaffe materialer til Sandhedens Sted (Kongernes Dal) i gråvakke-stenbruddet, efter at man havde fastslået stenens velegnethed til prægtige monumenter. Amons ypperstepræst og leder af arbejderne (arbejdet), Ramessunakht og adskillige andre højtstående embedsmænd overdrages stenenes transport til Ægypten. Herefter følger en meget udførlig liste over alle deltagere: 8368, hvorfra skal trækkes 900 døde.

Denne indskrift har ud over deltagerlisten en interessant slutning, som dels er beretningen om transporten af fødevarerne fra Ægypten til Wadi Hammat og dels den afsluttende religiøse ceremoni, som belønner Ramesse 4. med hundredtusinder af jubilæumsfester:

Man transporterede det nødvendige til dem fra Ægypten i ti vogne, og seks åg af okser til (hver) vogn bragte (det) fra Ægypten lige til denne gråvakkens bjerg [...] tal-

rige [bærere?]. De var belæst med forsyninger: kød, sø-y-brød uden antal. Man bragte ofre til at tilfredsstille himlens og jordens guder fra den sydlige by (Theben). De var renset i stor renset, idet de var på skuldrene af [...].

De langhornede okser fik halsen skåret over, de kort-hornede okser blev slået ned, røgelse [...] og *šdh*-drik (art vin), vin som vand, mælk og øl blev givet på dette sted. Læsepræsten lod sin stemme gjalde, idet der blev frembragt renset for Min, Horus, Isis [...] og alle dette bjergområdes guder, idet de var glade. Det var idet de skænkede hundredtusinder af jubilæumsfester til den elskede søn, Kongen af Øvre- og Nedreægypten, Herren over De To Lande (Ramesses 4.s navne følger), at de modtog ofre (CM 12) [fig. 11].

Papyrus Turin 1879, 1899 og 1969

Ud over de ret bestandige indskrifter og de smukke kunstgenstande, som er resultatet af alle anstrengelserne i Wadi Hammamat, findes der et skrøbeligt, fragmentarisk papyruskort over området [fig. 12]. Ud fra håndskriften på begge sider af papyrussen har man identificeret kortet som et arbejde udført af den berømte skriver fra Deir el-Medina, Amonnakht, som havde embede fra år 16 under Ramesses 3. til år 6/7 under Ramesses 6. Kortet opbevares nu i Torino,

Fig. 11 Den store stele fra Ramesses 4.s regeringsår 3 (foto MG).

Fig. 12 Rekonstruktion af papyruskortet med angivelser af de forskellige bjergarter og fortegnelse over centrale ting. Fra Harrell og Brown, 1992, s. 84.

Guldudvinding

Det er området for gråvacke i Wadi Hammamat, som her er blevet beskrevet, men i nærheden er der som nævnt i indledningen blevet udvundet guld, både fra guldførende kvartsgange i overfladen, fra forvitret grus fra wadi-bunden bestående af kvartsmalm med guld og fra miner. Man forestiller sig, at guldudvindingen i en mine fra tidlig tid foregik ved, at man bearbejdede de guldførende kvartsgange med en hakke, hvilket resulterede i pulveriseret kvarts. Derefter arbejdede man med at adskille guldpartiklerne fra stenmaterialet uden for minen. De anvendte redskaber var indtil Ny Rige af sten, hvorefter man gik over til at anvende metalredskaber. Der kendes oven i købet et værksted til fabrikation af hakker til minearbejde fra Mellemste Rige, så de kan være blevet fabrikeret på stedet.¹⁸

Forbindelse til Rødehavet og Punt

Udover at være et særdeles vigtigt råstofområde har wadi'en været hovedfærdselsåren til Rødehavet og en af vejene til Punt, som det også er fremgået af flere af de ovenstående indskrifter. Det kan derfor ikke udelukkes, at Hatshepsuts berømte Punt-ekspedition også er passeret herigennem. I forbindelse med udsendelsen af ekspeditionen rådspørger dronningen Amons orakel og får denne forudsigelse: "Jeg (Amon) skal lede ekspeditionen til vands og til lands" (Sethe, 1906, 342, 15). Vel ankommet til Punt udspørger ægypterne om ruten: "Er I gået ned på de øvre veje, eller er I rejst til vands og til lands?" (Sethe, 1906, 324, 10-11). Man kan dog også argumentere for, at det er i Punt, at omtalte landtransport har fundet sted.

Fig. 13 Stor forsamling af guder. Foruden at være æstetisk smuk er indskriften interessant, fordi den lader Osiris sidde med en lidt plump kartouche med navnet *Mn-hpr-r*^c. Dette navn i kartouche er lig med Thutmose 3., men her er der ifølge von Beckerath, 1984, pl. XXI A 4 tale om en ypperstepræst fra Theben i 21. dynasti. Han er så magtfuld, at han kan skrive sit navn i kartouche (foto MG).

og det har været genstand for en del tolkninger, men ifølge den seneste betydningsfulde, er det et topografisk og geologisk kort over det centrale stenbruds- og guldforekomstområde, måske som hjælp til eller optegnelse af den store ekspedition i Rameses 4.s år 3.¹⁹ Bjergene er afbildet med sort (gråvakke), lyserød (serpentinit) og et enkelt lyserødt bjerg med brune bånd (granit med guldbærende årer). På kortet er der skrevet med hieratisk skrift, og ud over mineralerne angives mange oplysninger, hvoraf følgende er de vigtigste:

- Vejen til havet (nr. 1)
- En anden vej der fører til havet (nr. 2).
- "Bjerge af guld" (nr. 4, 5, 11 og 16).
- "Bjerge af guld" og et hvidt metal (måske sølv eller fint guld) (nr. 12).
- Guldminearbejderbeboelsen (nr. 6).
- Cisterne (nr. 7).
- Sethy 1.s stele (nr. 8). Se [fig. 5].
- Amon i det rene bjergs kapel (nr. 10).
- Afstanden fra guldminearbejderbeboelsen til gråvakkebjergene [...] 100 alen (nr. 17).
- Portrætstatue af gråvakke bragt til Kongernes Dal ved Ramesseum (nr. 18).
- Gråvakkestenbruddet (nr. 20)
- Ufuldstændige dimensioner (nr. 21-28).

Endelig kan en interessant detalje fremdrages. De regelmæssige angivelser af gråvakke på fragmenterne M, N, O og P bestemmes af Harrell og Brown²⁰ som angivelser af udhuggede blokke, og

hvis denne antagelse er korrekt, betyder det, at dokumentation af opnåede resultater har været vigtig.

Opsummering

Størsteparten af klippeindskrifterne giver ikke oplysninger ud over lister over deltagere, for det har ikke været væsentligt; men der er et tilstrækkeligt antal indskrifter med forskelligartede oplysninger til, at det er muligt at belyse følgende:

- Perioder for udnyttelsen af området.
- Ekspeditionsledernes titler.
- Typer af ekspeditionsdeltagere.
- Den egentlige arbejdsstyrkes antal og titler.
- Arbejdsmetoder, foreløbig bearbejdning på stedet, brug af rampe, blokstørrelser, vanskeligheden ved at lokalisere gode sten, stenenes hjemtransport.
- Rationer, disses administrative oprindelse og deres transport fra Ægypten.
- Forholdet til guderne [fig. 13].

Området er således en ikke uvæsentlig faktor til belysning af den faraoniske magt, og disse konger nød godt af resultaterne fra ekspeditionerne. Men for de ekspeditionsdeltagere, som blev sendt ud, betød det en kortere eller længere periode i et ugæstfrit område, hvor hårdt arbejde skulle lægges for dagen, før man atter kunne vende tilbage til Nildalen – hvis man da ikke omkom under strabadserne.

Litteratur

J. von Beckerath, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, MÄS 20, 1984.

J. Couyat. og P. Montet., *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du Ouâdi Hammâmât*, MIFAO 34, 1912.

F. Debono, 'Expédition archéologique royale au désert oriental (Keft-Kosseir)' i *ASAE* 51, 1951, s. 59-110.

A. Erman og H. Grapow, *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache, Vierter Band*, 1955.

F. Gomaà, *Ägypten während der ersten Zwischenzeit*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Nr. 27, 1980.

H. Goedicke, 'Some remarks on stone quarrying in the Egyptian Middle Kingdom (2060-1786 B. C.)' i *JARCE* 3, 1964, s. 43-50.

G. Goyon, *Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammamat*, 1957.

J. A. Harrell, og V. M. Brown, 'The Oldest Surviving Topographical Map from Ancient Egypt: (Turin Papyri 1879, 1899, and 1969)' i *JARCE* 29, 1992, s. 81-105.

T. Hikade, 'Expeditions to the Wadi Hammamat during the New Kingdom', *JEA* 92, 2006, s. 153-168, (udkommet efter artiklens afslutning. LM)

R. Klemm og D. D. Klemm, *Steine und Steinbrücke im alten Ägypten*, 1993.

W. Schenkel, *Memphis-Herakleopolis-Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7.-11. Dynastie Ägyptens*, 1965.

K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie, Vierte Abteilung Heft 5*, 1906.

NOTER

- 1 Betegnelsen på indskrifterne er enten G eller CM samt et nummer. Disse refererer til Goyon, 1957 og Couyat og Montet 1912.
- 2 Tegnet for dette ord er svært gennemskueligt, men Schenkel, 1965, s. 256, c oversætter det med pioner efter at have accepteret det af Goyon, 1957, s. 42 foreslåede ord *šmn.tj*, hvis oversættelse ikke er entydig. Da ordet pioner har en del medbetydninger på dansk, har jeg valgt at oversætte det med "person som gør vejen farbar".
- 3 Ifølge Gomaà, 1980, s. 57.
- 4 1 alen=52,31 cm.
- 5 Det er nærliggende at opfatte de to indskrifter som forfattet af samme person til trods for de forskellige titler. På CM 149 bærer Idi også titlerne Nedreægyptens seglbærer og leder af gudens seglbærers hemmelighed. I begge indskrifter forekommer klicheen "eneste ven".
- 6 Navnet på lokaliteten er øen i floden, og den er lokaliseret til Gebelên mellem Theben og Esna.
- 7 Første tegn i det første ord er svært gennemskueligt, men ifølge Erman og Grapow, 1955, 560, 4 er betydningen "lederner Schlauch für Wasser". Betydningen af ordet *sts* er ifølge Erman og Grapow, 1955, 362, 6 en fornødenhed for stenbrudsarbejdere. Schenkel, 1965, s. 256-257 diskuterer med baggrund i andre tekster de to ord, og hans forslag er "Wasserschlauch" og "Brotbeutel", men da determinativet i *sts* er en gren som udtryk for materiale af træ, virker forslaget til oversættelse af dette ord med "Brotbeutel" ikke overbevisende, så der må være tale om et eller andet udstyr i træ, som bruges på en ekspedition, måske en bærestang. Måske rummer lædervandbeholderen de 2 *ds*-mål vand og brødene har tilknytning til *sts*.
- 8 Ukendt rummål.
- 9 Det er usikkert, hvad der menes med angivelserne af brøndenes dimensioner. 1 *ht* er 100 alen.
- 10 I fortællende form kan det ægyptiske sprog blandt flere muligheder anvende en konstruktion, som på dansk virker opremsende.
- 11 Tegnet for det første ord er svært gennemskueligt og foreslås af Couyat og Montet, 1912, s. 32 læst lædersæk. På samme side argumenterer Couyat og Montet for, at det andet ord er *d³w*, som betyder linned.
- 12 Ordet *nw* kan betyde jæger og ørkenbeboer. Ifølge Goedicke, 1964, s. 45 kan betydningen være prospector, som er en person, der søger efter mineraler. Måske er betydningen her stenbloksøger.
- 13 I følge indskrift CM 192, hvor der om Horus står, at han blev opfostret af den guddommelige Isis, Mins mor (Min Mut), er Min Mut=Isis.
- 14 De tegn, der er på dette sted i CM 199, giver ingen mening, men Goedicke, 1964, s. 44 med note f foreslår at læse "folk", hvilket er et godt forslag set i relation til konteksten i sætningen.
- 15 Se note 12.
- 16 En kompleks titel, men i Mellemste Rige har bærerne af titlen først og fremmest haft med fødevarer at gøre i form af frembæring af ofre, betjening og ølbrygning. Som det ses af de enkelte grupper af forsyningsmandskabet, er der ikke kokke med på ekspeditionen, så måske har det været *wb³w*'s funktion.
- 17 Måske en form for ritual i forbindelse med stenenes afrejse fra Wadi Hammamat.
- 18 Debono, 1951, s. 79-80.
- 19 Harrell and Brown, 1992, s. 104.
- 20 Harrell and Brown, 1992, s. 99-100.

NYE TIDER

Tine Bagh

Fig. 1 Dendera-templet i marts 2007 (foto Kurt Hellemose).

I marts i år var nærværende forfatter i Ægypten med en gruppe DÆS-medlemmer. Vi besøgte Luxor, Mellemægypten og Fayum og havde et kort ophold i Cairo. Det følgende er baseret på indtryk fra denne rejse suppleret med avisartikler, nyheder og kommentarer fra Internettet.

De seneste år er der sket store forandringer ved oldtidsmonumenterne i Ægypten, og meget nyt er under udvikling mht præsentationen, konserveringen og bevaringen af oldtidens Ægypten. Den største nyhed er, at det efter mange års planer og forsøg er blevet en realitet, at husene ved gravene i Gurna på Vestbredden i Luxor er i gang med at blive tømt og revet ned og befolkningen flyttet til en ny by, Ny Gurna, nord for el-Tarif ved indkørslen til Kongernes Dal. Dette sker for at beskytte gravene, og ko-deordet er "site management", der kan oversættes som "overordnet styring af steder med oldtidsminder" og først og fremmest består af en oprydning af områderne omkring disse. Det ses tydeligt i Luxor, men det gælder alle andre steder med oldtidsmonumenter. Så tidligt som 1988 påbegyndte Zahi Hawass implementeringen af en overordnet plan for Giza-området, som han dengang var chefsinspektør for. I dag er han som bekendt generalsekretær for Antikvitetsstjenesten (Secretary General of the Su-

preme Council of Antiquities), og det er netop, siden han fik denne stilling i 2002, at hans planer og idéer vedrørende "site management" er begyndt at blive gennemført i hele Ægypten.

For hver gang, man de seneste år har besøgt Ægypten, har man kunnet konstatere nye tiltag i forbindelse med oldtidsmonumenterne. Først blev det tydeligt på den klassiske krydstogtrute mellem Luxor og Aswan. I Aswan ved granitstenbruddene og den ufærdige obelisk blev der ryddet et større område, så man kunne ledes hele vejen op omkring den ufærdige obelisk. Herved blev bl.a. interessante klippeindskrifter og -billeder synlige (også omtalt i *Papyrus* 04/2, s. 37). I Edfu kom man pludselig ind til templet forfra, og der var ryddet et stort område foran templet, hvor der var opført turistboder til afløsning for det (herlige?) virvar med boder og hestevogne, som tidligere fandtes bag templet. Det lille *mammisi* (fødselshus) ved indgangen kom dermed også til sin ret. I Kom Ombo er der opført et helt nyt indgangsområde til templet, hvor man ledes en anden vej ud, hvilket er praktisk, når mange Nilkrydstogtskibe har lagt til. På den sidste DÆS-rejse besøgte vi også Dendera-templet nord for Luxor, og det samme var nu sket her, idet et stort område var ryddet foran templet og nyanlagt med

fliser og sten og nogle få steder med træbænke under halvtag [fig. 1]. Det så ud til, at der var planlagt cafeteria og turistbutikker mm, som dog ikke rigtigt var i brug endnu. Helt nede i Abu Simbel er der også blevet bygget et nyt indgangsområde, og her er det som de fleste andre steder forbundet med et sikkerhedscheck, hvor personer og tasker gennemlyses. I parentes kan det bemærkes, at man nu også skal gennemlyses for at få lov til at komme hen til Amenemhet 3.s pyramide i Hawara.

Luxor

Selvom der således er sket mange forandringer – og i mange tilfælde forbedringer – omkring de forskellige oldtidsmonumenter i Ægypten, så er de største og mest gennemgribende ændringer dog i gang i Luxor. Her har man flyttet de fleste af beboerne i Gurna ved privatgravene på Vestbredden ca. 3 km mod nord til en nyopført by, Ny Gurna. Ikke siden flytningen af den nubiske befolkning i forbindelse med bygningen af den ny Aswan-dæmning og den følgende oversvømmelse er lignende set.

Den 14. januar var præsident Hosni Mubarak i Luxor for at bese og åbne flere af de nye projekter. Sidstnævnte gjaldt bl.a. det såkaldte “Mubarak Center” (se nedenfor), den moderniserede jernbanestation og lufthavnsvejen. Selve den nye lufthavn havde han allerede åbnet i juli 2005. Han besøgte også den nyligt udgravede del af sfinksalléen mellem Karnak- og Luxortemplerne (se nedenfor), og i avisen *Egyptian Gazette* fra d. 15. januar nævnes det, at der i alt er 42 projekter i gang til en samlet værdi af 805 millioner egyptiske pund (ca. det samme i DKR), og at byens opdatering er planlagt til at være klar i 2030. Mubarak besøgte også Ny Gurna, og

Fig. 2 Drengeskole i forfald i Hassan Fathys Ny Gurna (fra Steele, *An Architecture for People*, s. 77).

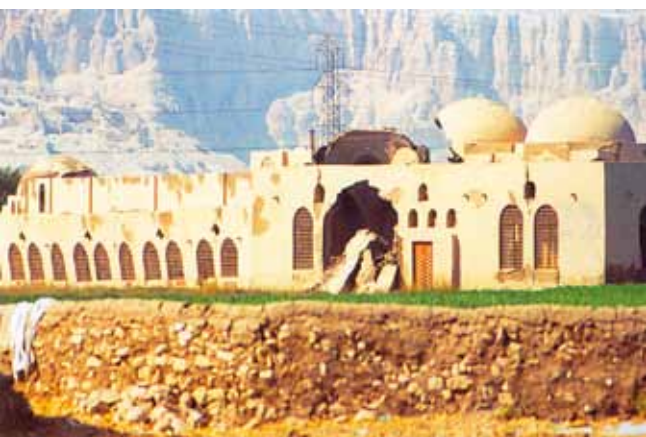

Fig. 3 Bulldozer i Gurna januar 2007 (foto Jane Akshar).

på “Egypt State Information Service” stod der 16. januar, at han officielt åbnede byen foruden det nye “visitor center” i Kongernes Dal (se nedenfor). Da han kom ud derfra, blev han mødt af turister, som “udtrykte deres store beundring for Ægyptens civilisation, gæstevenskab og dejlige vejr. De sagde, at de helt sikkert ville komme igen”.

Hassan Fathy og det første Ny Gurna

En flytning af indbyggerne i Gurna, gurnawi'erne, har været planlagt flere gange. Længst kom planerne, da den berømte ægyptiske arkitekt Hassan Fathy byggede det første Ny Gurna i 1940'erne (1945-48) mellem gravområdet og færgestedet til østbredden [fig. 2]. Dengang lykkedes det ikke, bl.a. ifølge Hassan Fathy fordi myndighederne modarbejdede ham, og en gruppe på tolv meget rige og betydningsfulde sheiker fra Gurna, som var antikvitethandlere, fremmedførere og tidligere vagter ved monumenterne, havde sluttet sig sammen og nægtede at flytte. De lagde stort pres på resten af befolkningen og havde oven i købet fået fat i en sagfører, som ifølge Hassan Fathy fandt på de mest fantastiske undskyldninger for ikke at flytte. Bl.a. at byggematerialet, soltørrede lersten, ikke var et ordentligt materiale at bygge af. Men det var netop Hassan Fathys kongstanke, at hele byen skulle bygges af dette materiale, som kan ånde og holde på varmen om vinteren og den eftertragtede kølighed om sommeren. Samtidig var hans byggestil meget inspireret af islamisk arkitektur med kupler, *mashrabiyya*-vinduer (gennembrudt træ, som giver lys og luft, uden at man kan se ind i husene) og *mulkaf*, en form for luftkanal på det højeste sted på et hus til at fange vinden. Dette kendte man allerede i det gamle Ægypten, hvor det bl.a. ses i Amarna.

Fig. 4 Omtrent samme sted i marts 2007 med få huse tilbage (foto Tine Bagh).

Den idealistiske arkitekt havde studeret befolkningen nøje, og byplanen var bl.a. udtænkt, så at man skulle kunne opretholde den opdeling i fem ledende familier, som fandtes i Gurna, og passager og stier mellem husene skulle ikke være lige og brede, men smalle og krogede, så at man kunne føle sig tryk og hjemme. Husene skulle ikke bygges efter en ensartet skabelon men individuelt efter de enkelte familiers behov. Efter tre års byggeri med mange forsinkende problemer måtte projektet som sagt opgives – efter at bl.a. moskéen, en drenge-skole, teater, markedsplads og omkring en femtedel af byen var opført. Da Hassan Fathy kom tilbage og besøgte stedet i 1961, sagde han, at noget af det eneste, som det var gået godt med, var de træer, han havde fået plantet i sin tid – de trivedes og havde vokset sig større. Han mente lakonisk, at dette nok skyldtes, at de ikke var udsat for administration. Moskéen er dog efter sigende også blevet vedligeholdt, og venner og tilhængere af Hassan Fathy rekonstruerede senere teatret. Derudover er byen forfalden, og dele af den beboet af andre end gurnawi'erne, som har bygget noget om, så at det kunne dække deres behov. Hassan Fathy selv vedblev med at være idealist til sin død i 1989, og han byggede mange andre huse og bygninger af soltørrede lersten i Ægypten og andre arabiske lande.

Det nye Ny Gurna

Hassan Fathy havde været skarp modstander af at tvangsjerne indbyggerne i Gurna og rive deres huse ned med bulldozere, som mange myndigheder havde ønsket [fig. 3 og 4]. Dette ser dog netop ud til at blive en realitet nu 60 år senere. Datoen for ned-

rivning var i første omgang sat til 16. april 2006, men dengang, som flere gange tidligere, blev projektet udsat. Ved en stort anlagt ceremoni d. 2. december 2006 blev de første tomme huse i Gurna revet ned. Meddelelsen fra Reuters nævnte, at 120 huse skulle have været revet ned, og at alle huse skulle være væk efter halvanden måned. Det endte dog, efter lokale protester, med kun at blive til fire huse, som allerede var tomme d. 2. december. Denne gang har det imidlertid vist sig at være alvorligt ment, og beboerne i Gurna skal flytte til en nyanlagt by ca. 3 km (andre kilder: 5 km) nord for el-Tarif, som er den nordligst beliggende landsby på Vestbredden, nord for vejen til Kongernes Dal.

Ifølge de officielle kilder har langt de fleste skrevet under på at ville flytte, og faktum er, at der i januar 2007 var flere familier, som var flyttet fra Gurna til Ny Gurna, og nu i maj 2007 siges det, at ca. 80 % er flyttet. I en artikel i *al-Ahram Weekly* 18.-24. januar nævnes det, at 600 huse nu er beboet af gurnawi'erne og at yderligere 150 huse venter på de nye beboere. Et andet sted stod der 16. januar, at 400 familier indtil videre var flyttet. Gurnawi'ernes største klagepunkt er de nye huses størrelse på 80m², som ikke er nok til de store familier, og at de nu ikke bor der, hvor deres indtægtskilde, turisterne, findes [fig. 5]. En artikel i avisen *The Independent* fra d. 20. marts fortalte bl.a. om, hvordan det nu også var forbudt at bruge æsler, så man måtte gå til fods fra Ny Gurna tilbage til turistfælderne. Et svar på dette på en blog (dagbog og diskussionsforum på Internettet) var, at der naturligvis nu findes forskellige transportmidler, som kører frem og tilbage, men det koster penge.

Æslerne blev tidligere først og fremmest brugt til transport af vand – eftersom man ikke havde indlagt vand i Gurna og flere gange daglig måtte hente det. Som yderligere svar på artiklen i *The Independent* blev det også fremført, at gravhulerne, som gurnawi'erne boede over, ofte var blevet brugt til toiletter, og at det ikke ligefrem var den store idyl i Gurna og under alle omstændigheder ikke godt med denne udnyttelse af gravområdet. Ekstra store familier skulle desuden få mere end ét hus i Ny Gurna og dermed plads nok. Om dette sidste stemmer, eller om det er et af de utallige rygter, er ikke godt at vide. Flere steder nævnes det desuden i forbindelse med kunsthåndværkerne i Gurna, at Luxors guvernør har lovet, at kun deres værksteder skal flytte til Ny Gurna, men at deres butikker får lov at blive nær monumenterne. Dette skulle have beroliget de mange, som er beskæftiget med fremstillingen af alabastvaser, stenrelieffer, katte og andre skulpturer og figurer af sten.

Jane Akshar bor i Luxor, hvor hun og hendes mand udlejer lejligheder, og hun skriver ofte nyheder fra Luxor på Internettet. I januar måned besøgte hun et af husene i Ny Gurna, og kvinden, hun talte med, lod til at være godt tilfreds, selvom hun ikke var så sikker på, at hun virkelig ville få den vaske-maskine og andre goder, som man var blevet lovet. Jane pointerer i øvrigt, at det godt kan være rart at få rindende vand, men at man ikke savner det, man ikke har været vant til at have. Plads derimod havde man, og husene i Ny Tarif har alle en standardstørrelse med tre rum, hvilket er mindre end hvad flere af gurnawi'erne havde tidligere (jf. ovenfor).

Om flytningen af gurnawi'erne er positivt eller negativt kan således diskuteres, og der er som sagt mange rygter i omløb. Det positive er naturligvis, at gravene ikke længere vil blive ødelagt af sivende vand og primitive toiletforhold samt udnyttelse af gravhulerne til affald osv. Det andet argument for at rydde Gurna er, at det vil give plads for arkæologerne, hvortil den ægyptiske ægyptolog Bassam al-Shammaa i avisen *Daily Star* fremfører, at der burde være grave nok allerede til at tilfredsstille både arkæologer og turister. De fleste arkæologer og ægyptologer vil sikkert mene, at man i princippet altid ønsker at få et så komplet overblik som muligt over f.eks. som i dette tilfælde en gravplads. Om det så er prisen værd, er et andet spørgsmål. For indbyggerne er det naturligvis først og fremmest slemt, at deres hjem forsvinder, og de selv rives op og fjernes fra deres indtægtskilde. Man kan jo på mange måder sige, at der har eksisteret en form for symbiose mellem indbyggerne og området, som dog sikkert

Fig. 5 I december 2006 så Ny Gurna stadig meget tomt ud (foto Jane Akshar).

alt for ofte også har bestået i direkte gravrøverier. For os besøgende på Vestbredden vil den farvestrålende kulisser forsvinde, selvom 30 huse siges at få lov til at blive stående og repræsentere det tidligere Gurna. Om de skal stå tomme eller evt. indrettes som en form for museum, forlyder der indtil videre ikke noget nærmere om. Rygterne om hvorvidt de udenlandske arkæologers huse, som især Det Tyske Hus overfor Ramesseum, får lov at blive eller også skal fjernes (som symboler?) ændrer sig fra dag til dag.

Ny Gurna har et ungdomscenter, to skoler, et hospital, et moderne marked, en politistation, et kombineret posthus og telefoncentral samt et kulturcenter med en lille biograf, en legeplads og en fodboldbane. Gurnawi'erne vil helt sikkert med tiden bygge om på og ændre de regelrette huse i Ny Gurna, og spørgsmålet er også, om det vil være muligt i det lange løb at forhindre, at de f.eks. begynder at holde høns og geder, hvilket er forbudt. Vi kan kun håbe på, at de i sidste ende vil få en ny og bedre tilværelse i deres nye hjem.

Kongernes Dal

Allerede 15. maj 2006 åbnede det nye Visitor Center ved indgangen til Kongernes Dal. Her er det muligt at sætte sig ind i stedets historie på både arabisk, engelsk og japansk, og midt i rummet står en fantastisk, gennemsigtig, tredimensional model af Kongernes Dal [fig. 6]. Den anskueliggør meget fint de forskellige graves arkitektur, og især hvordan de ligger i forhold til hinanden. Modellen er skænket af den japanske stat, som har været med til at bygge dette center, bl.a. i samarbejde med Theban Mapping Project (se nedenfor). Ikke mindre vigtigt i centret er et nyt cafeteria med bedre plads og forbedrede toiletforhold for de 6000-8000 turister, som daglig besøger Kongernes Dal.

Parkeringspladsen flyttede allerede for nogle år siden længere væk fra indgangen til dalen, og et lille tog, kaldet *taftaf*, skulle sørge for transporten til indgangen til Kongernes Dal. I perioder var det ude af funktion, men ved de sidste besøg har det virket, selv om man naturligvis også kan gå. Som så mange andre steder er der også opført nye souvenirboder, som man nærmest tvinges forbi, og hvor mange besøgende nok forsøger at haste forbi med skyklapper på. Dette er naturligvis for ikke at tage arbejdet fra den del af befolkningen, som på denne måde lever af turismen. Samtidig er det en fordel at holde disse souvenirsælgere samlet, så de ikke ureglementeret sætter boder op eller går omkring i området til evt. yderligere gene for turisterne.

Der er de seneste år sket flere forandringer og forbedringer i Kongernes Dal. Bl.a. er der kommet nye skilte ved indgangen til gravene med gode planer, forklaringer og et par billeder fra den pågældende grav. Dette er iværksat af Kent Weeks, som er leder af det omfattende projekt med at kortlægge Theben og især alle gravene i Kongernes Dal, Theban Mapping Project. I den forbindelse genfandt han den nu berømte KV5 for Ramesses 2.s sønner. Med den nye, forbedrede skiltning blev det også forbudt at guide i gravene i Kongernes Dal, og det er meningen, at guider i stedet for kan anvende planerne til en beskrivelse, før gruppen går ind i graven. Det skal forkorte den tid, grupperne opholder sig i gravene, og desuden bidrage til, at de bliver mindre overfyldte, og at der bliver kortere ventetid udenfor, hvis der er mange, som vil ind i en bestemt grav. Det store antal turister har naturligvis slidt stærkt på især de mest populære grave og dem, som ligger

nærmest indgangen til dalen, og som det er lettest at komme til. Mange af dem er for tiden lukket, mens der udarbejdes planer og forslag til, hvordan disse uvurderlige monumenter skal kunne beskyttes, uden at det kommer til at gå ud over den helt afgørende indtægtskilde, som turismen samtidig er. På Theban Mapping Projects hjemmeside (se nedenfor) kan man læse om de mange overvejelser vedr. "site management", der er gjort.

Om det evige dilemma, at turisterne ødelægger monumenterne, men at deres penge er livsvigtige for den ægyptiske økonomi, har Zahi Hawass for nylig direkte sagt, at han ikke er interesseret i mange turister med få penge, men hellere vil have færre turister, som virkelig er interesserede – og er villige til at betale mange penge. Han mener, at mange ville være lige så glade for at se en model af en grav og betale mindre. Med andre ord skal man betale ordentligt for at se de værdifulde og ægte seværdigheder i Ægypten, og entrépriserne er da også steget betydeligt de seneste år. Ønsker man at se særlige steder eller grave, som ikke er åbne for offentligheden, skal der desuden betales et stort beløb, hvis det overhovedet skal kunne lade sig gøre. F.eks. koster det 1000 USD at få adgang til Sethys 1.s grav i Kongernes Dal.

Luxor by, Luxor-templet og sfinksalléen

På østbredden i selve Luxor er der også sket meget i de seneste år. Først kom den nye Nilpromenade, eller *corniche* som den kaldes lokalt, med butikker og caféer under, og selve byen er for længst begyndt at vokse. Nye områder og gader som f.eks. Television Street er anlagt, og Luxor fik sin MacDonalds allerede for flere år siden. For nylig fulgte Kentucky Fried Chicken og Pizza Hut efter. Luxor lufthavn er blevet meget flot og udvidet for nu at kunne servicere de mange fly og turister, som ægypterne håber at modtage her.

En stor overraskelse på vores rejse i marts måned var det at se, hvordan basaren nu var blevet forsynet med en indgangsport, som kan minde om den til China Town samt flisebelægning og en form for træspalier over hovedgaden gennem basaren. Façaderne havde også fået en omgang, og et stykke nede ad hovedgaden åbnede en mindre plads sig med en udendørs café med store Coca Cola-parasoller. Flere har ytret sig positivt over for denne fornyelse, hvor man ikke længere nærmest går i skidt og mudder gennem basaren, mens andre nostalgiske sjæle selvfølgelig mener, at denne har mistet en del af sin charme. Sammen med moderniseringen af jernbanestationen er også vejen ned til den blevet gjort bre-

Fig. 6 Model af Kongernes Dal i det nye "visitor center" (foto Tine Bagh).

dere, og den er ligeledes blevet “opdateret” med nogle nye butikker mm.

På bysiden af Luxor-templet, altså østsiden, var der længe rodet, idet det meste af området var optaget af en afspærring og en parkeringsplads for turistbusser. En forbedring for snart en del år siden var, at man nu kunne komme ud af Luxor-templet på denne side, men i dag er hele området ryddet, og et areal tilhørende templet i den romerske periode er udgravet og indhegnet, så at man kan kigge ned på det udefra [jf. s. 34 fig. 11]. På begge sider af udgravningen er der åbne, flisebelagte pladser, hvor drengene spiller fodbold om aftenen, når det bliver mere køligt. Her er nemlig oplyst og samtidig en fin udsigt over Luxor-templet fra denne “nye” side. Det er langt fra alle forandringer, der er til det dårligere.

Et andet sted, hvor der nu kan spilles fodbold, er mellem de nyudgravede sfinkser på begge sider af lufthavnsvejen nær Karnak-temple. I første omgang har man udgravet i et område, hvor der tidligere var marker, og fra rejsedeltagere, som gik hele turen ad sfinksalléen, forlyder det, at folk der bor langs alléen, forventer sig meget af den og er i fuld gang med at lave nye små caféer – og sandsynligvis også turistboder. Selve alléens sider er ved at blive opbygget med skrånende stenmure for at indhegne og beskytte dem. Næste trin siges at være at nedrive og flytte politistationen, og den endelige plan er at grave hele alléen fri og dermed forbinde Karnak- og Luxor-templerne, som de var det i oldtiden. Sfinkserne ved selve Luxor-templet blev frilagt allerede i 1950'erne, og her er de ganske godt bevaret med Nektanebo 1.s hoved fra 30. dynasti. Den overordnede plan med sfinksalléer mellem de forskellige dele af Karnak-templet og forbindelsen til Luxor-templet var især udtænkt af Amenhotpe 3., selvom Hatshepsut sandsynligvis også havde været på banen.

Udgravningerne ledes af Mansour Boriak, som også er leder af Antikvitetsjensenen i Luxor. De øverste lag blev fjernet med gravkøer uden “tænder”. Indtil videre er ca. 60 sfinkser gravet fri, men beregninger angiver, at der skal være 365 på hver side. Ikke alle sfinkser er lige velbevarede. Bedst bevaret er kropene, da de formodentlig i romersk tid var blevet væltet ned fra deres sokler, så at man kunne bruge de reelle blokke fra baserne til byggemateriale. Selve sfinkserne var man åbenbart ikke så interesseret i; de var for store og uhåndterlige og fik lov at blive liggende i fragmenter, som nu samles så vidt muligt og sættes på nye sokler. Interessant er det også, at den oprindelige, brolagte vej flere steder kommer til

syne, endda med tydelige hjulspor. Under udgravningerne fandt Mansour Boriak en stele af kvartsit i to dele. Øverst ses kong Sethnakhte fra 20. dynasti ofrende Maat til Amon og Mut, og nederst knæler en tilbudende mand ved navn Bakenkhonsu. Han kendes fra fire statuer, der nu befinder sig på Cairo Museet, men man vidste i øvrigt intet om ham ud over hans titel som ypperstepræst for Amon. På den nyfundne stele nævnes hans familie, og det er nu klart, at han stod for flere byggerier i Karnak-templet. Det betyder, at man kan tilskrive Sethnakhte dele af Karnak-templet, som blev fuldført af hans søn Ramesses 3.

Ved siden af sfinksalléen er der opført en flot ny bygning med hulkel og søjler i gammel ægyptisk stil, nemlig Mubarak Center for Egyptian Cultural Heritage [fig. 7]. Det blev som nævnt indviet af præsident Mubarak i januar og skal huse et bibliotek og forskellige kulturelle aktiviteter og udstillinger, som også skal være åbne for besøgende. Centret er en udløber af det større CULTNAT projekt til bevaring og registrering af Ægyptens arv (omtalt i *Papyrus* 04/2).

Også ved selve Karnak-templet er der siden maj måned sidste år arbejdet med en oprydning af området foran templet. Det er meningen, at havneanlægget foran templet skal udgraves og turistboderne langs parkeringspladsen flyttes længere ned mod Nilen. Der skal også laves et underjordisk parkerings-

Fig. 7 Sfinks-alléen, udgravninger og det nye “heritage center”. Bemærk de nye baser. Sfinkserne er stadig til restaurering (foto Elsebeth Larsen).

Fig. 8 Det pyramideformede Akhenaten-museum i Minia under opbygning (foto Johs. Jeppesen).

anlæg og indkøbscenter. Et “visitor center” i kolonistil er endvidere planlagt her foruden et udstillingsområde med billeder og dokumenter vedrørende de franske udgravere i Karnak: Auguste Mariette, Gaston Maspero og Georges Legrain, som bl.a. fandt den berømte Karnak-*cachette*.

Museer

En af Zahi Hawass’ yderligere, mange planer er at opføre og forny lokale museer, foruden at der i fremtiden skal være tre store museer i Cairo. Der skal dels være flere museer ved selve de lokaliteter, hvor der er gjort fund, og her skal disse udstilles og sættes ind i en større sammenhæng. Og dels skal der være flere museer, som specialiserer sig i et bestemt område. Samtidig skal der oprettes museer af mere generel karakter, som formidler Ægyptens historie ude i landet. Sådanne eksisterer allerede flere steder, men de skal generelt fornys og opdateres, da de ofte ikke er velbesøgte og slet ikke lever op til tidens standard. Luxor Museum åbnede allerede i 1975, og det står stadig som et af de bedste og mest moderne museer i Ægypten. Siden er Det Nubiske Museum i Aswan fulgt efter, og Luxor Museum er senest blevet udvidet med en ny afdeling om militæret i Ny Rige.

Et godt eksempel på et mindre museum, som tager sig af lokalområdet, er Imhotep-museet i Sak-kara, som åbnede for nylig (se de sidste numre af *Papyrus* 06/2 og 06/1). I Minia i Mellemægypten er de nu godt i gang med at bygge et pyramideformet museum, der blev designet for snart 30 år siden af Hildesheim Museum under ledelse af Arne Eggebrecht [fig. 8]. Det skal være et Akhenaten-museum

med hovedvægten på Amarna-tiden, men også med genstande fra andre steder i Mellemægypten. I selve Amarna er de i gang med at opføre et museum, der bl.a. skal tage sig af selve stedets og udgravningernes historie. Det er også planen at bygge et museum i Qena nord for Luxor nær Dendera-templet. Det skal rumme genstande helt tilbage fra forhistorien til græsk-romersk tid med fokus på Dendera-templet og gudinden Hathor foruden den tidlige udvikling i Ægypten med de første agerbrugere og bysamfund. Længere mod nord i Sohag nær Abydos vil et andet museum koncentrere sig om Osiris-kulten, som hører til der, og det tidligt dynastiske Ægypten og udviklingen af skrift, der især belyses med fund fra Umm el-Qa’ab-gravpladsen i Abydos. Disse lokale museer skal først og fremmest udstille de genstande, der findes i magasinerne i området.

De tre store museer i Cairo vil blive det nye Grand Museum i Giza, det nye Nationalmuseum (eller Civilisationsmuseum) i Fustat ved Old Cairo samt Det Ægyptiske Museum på Tahrir-pladsen i centrum af Cairo, som altså forbliver et af Cairos store museer. Det skal renoveres og koncentrere sig om faraonisk kunst. Man skal stadig komme ind samme sted som tidligere, men der skal laves en ny udgang på vestsiden. Der vil også blive indrettet to nye etager under jorden med cafeteria, boghandel, administration og et børnemuseum. Et galleri, der skal belyse ægyptologiens historie, er også planlagt.

Grundstenen til det nye Grand Egyptian Museum i Giza (GEM) blev lagt af Mubarak i 2002, og det var ifølge tidligere beregninger planlagt til at åbne i 2009, men 2010 har også været nævnt. Muligt nok bliver det i sidste ende endnu senere, selvom Ægypten har fået bevilget et lån fra den japanske regering på 300.000.000 USD til at bringe projektet videre. Her skal de 5000 fund fra Tutankhamons grav flyttes ud, mens kolossalstatuen af Ramesses 2. fra Memphis, som tidligere stod på Ramses-pladsen ved Hovedbanegården, allerede er flyttet derud. Derudover vil museet være organiseret efter fem temaer: Landet Ægypten, Kongemagten og staten, Mennesket, samfundet og arbejde, Religion og dødet samt Kultur, skrivere og viden. Disse temaer skal arrangeres i fem parallelle gallerier, som forbindes med forskellige hovedværker og særudstillinger.

Det sidste store museum, Nationalmuseet i Fustat, skal bl.a. huse de kongelige mumier, og det er planlagt, at hele den ægyptiske historie fra forhistorien til Muhammed Ali (1805-1849) skal vises her. Ligesom i Grand Museum vil genstandene skulle udstilles efter temaer som bl.a. Nilen, skrivekunst, håndværk og landbrug.

Fremtiden

Zahi Hawass siger direkte i et interview, at ingen anden nogensinde har gjort så meget for Ægypten, som han har. Og det må man give ham ret i – om man nu er enig i hans beslutninger og idéer eller ej. Her er blot omtalt en lille del af de forandringer, han har sat gang, hvortil bl.a. kan lægges, at han har foranlediget flere programmer til bedre uddannelse af ægyptiske arkæologer, antikvitetsinspektører og museumsfolk. Når den amerikanske arkæolog Mark Lehner f.eks. udvikler en feltskole for ægyptiske arkæologer i Giza, er han sikkert på den ene side idealist og et godt menneske, men der er ingen tvivl om, at Zahi Hawass' velvilje dermed også mangedobles overfor hans projekter. Udenlandske arkæologer har i det hele taget stadig en stor bid af kagen, men der lægges meget vægt på, at de dels samarbejder mere med de ægyptiske myndigheder, bl.a. nu selv aflønner den eller de inspektører, som er knyttet til udgravningen, og dels anvender flere af deres penge og mere tid på restaurering af monumenterne. Især det sidste er naturligvis til alles gavn og glæde og tillige et ønske fra de udenlandske ekspeditioner selv. På vores rejse i Ægypten besøgte vi bl.a. nogle af de steder, hvor der foregår betydningsfulde restaureringsprojekter. Her kan især nævnes Hierakonpolis og Amenhotpe 3.s dødetempel Kom el-Heitan på Vestbredden i Luxor.

Når billetpriserne stiger, og lukkede grave og steder kun åbnes for et højt beløb, er det overordnet set både for at bevare monumenterne og for at skaffe penge til "site management". Det vil dog nok fortsætte med at være en balancegang, hvor man på forskellig vis forsøger at forene ønsket om at bevare oldtidsminderne og tjene penge på dem. Vi vil på godt og ondt følge udviklingen af Luxor til verdens største friluftsmuseum.

F. Traunecker har beregnet følgende antal sfinkser i Theben (hos D. Arnold, *Die Tempel Ägyptens*, 1992, s. 114-115):

Væddere (altså komplet vædder og ikke med løvekrop)
Khonsallé 2 x 60
Khons-temple forplads 2 x 5
Mut-templet 2 x 10

Væddersfinkser

Foran 1. pylon 2 x 20
I 1. gård 2 x 60

Med menneskehoved

Luxor-alléen 2 x 365 (!)
Nord for Mut-templet 2 x 30
Month-templet 2 x 30

Sfinkser

Mut-allé 2 x 66
Div. 2 x 12

I alt 1292

Liste over museer i Ægypten, som er planlagt*, og nogle, som allerede er åbne:

Navn	Sted	Tema	Åbningsår*
Siwa Site Museum	Siwa Oasen	Siwas arkæologi	2006
Kom el-Shokafa Site Museum	Alexandria	Alexandrias arkæologi	2006
Imhotep-museum	Sakkara	Lokalt museum for Sakkara	2005
Sharm el-Sheik Museum	Sharm el-Sheik	Faraonisk kultur	1. trin 2004
El-Arish Museum	El-Arish, Sinai	Områdets kultur fra forhistorie til i dag	1. trin 2004
Suez Nationalmuseum (???)	Suez (???)	Områdets kultur	1. trin 2004
Akhenaten Museum	Minia	Amarna-perioden	1. trin 2006
Rashid National-museum	Rashid (Rosetta)	Ægyptisk civilisation fra forhistorie til i dag	2005
Kafr el-Sheik Civilisationsmuseum	Kafr el-Sheik	Ægyptisk civilisation fra forhistorie til i dag	2005
Hurghada National-museum	Hurghada	Områdets historie	Påbeg. 2004
Sohag National-museum	Sohag	Områdets historie	Påbeg. 2004
Port Said National-museum	Port Said	Historie	Under opbygn.
Lokalt Sobek museum	Kom Ombo		2004
Ægyptens National-museum	Fustat, Cairo	Ægyptisk civilisation fra forhistorie til i dag	2007
Grand Museum	Giza, Cairo	Faraonisk kunst, arkitektur og kultur; Tutankhamon	2009 (2010???)
Det Ægyptiske Museum/Cairo Museum	Tahrir, Cairo	Faraonisk kunst	Påbeg. udvikling 2006
Mumifikations-museum	Luxor	Mumifikation	Åbent
Det Nubiske Museum	Aswan	Aswan-områdets arkæologi	Åbent
Civilisationsmuseet i Alexandria	Alexandria	Alexandrias historie gennem tiderne	Åbent
Aswan Nationalmuseum	Aswan	Historie	Påbeg. 2005
Qena Civilisations-museum	Qena	Qena-områdets civilisation fra forhistorie til i dag	Påbeg. 2004
Fayum-portræt Museum	Fayum	Fayum-portrætter	Påbeg. 2004

* Som var planlagt i 2005 ifølge artikel af Z. Hawass, 'A New Era for Museums in Egypt', i *Museum International* 225-226 (Vol. 57, No. 1-2), 2005, s. 21-23.

** I artiklen står 'el-Swiss', som formodentlig betyder Suez.

*** Andetsteds står, at Grand Museum i Giza er planlagt til at åbne 2010.

På www.daes.dk ligger der links til mange af de tiltag, der er nævnt i denne artikel.

Diokletian og Ægypten

Lise Manniche

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 1 Fire kejsere i Venedig.

Fig. 2 Rekonstruktion af Diokletians palads i Split (planche udstillet i paladset).

Fig. 3 og 4 Sfinkser i Diokletians palads i Split.

Den romerske tilstedeværelse i Ægypten er interessant af mange grunde. Dette sidste fingeraftryk fra oldtiden står som det friskeste, og da romerne kom vidt omkring i og udenfor Nildalen, fylder deres monumenter godt op på landkortet. Kejserne lod sig som regel afbilde som ægyptiske konger og i en ægyptisk kontekst, idet de gentog det handlingsmønster, som de lokale forventede af dem: at tilbede de ægyptiske guder og synliggøre dette tilhørsforhold ved at bygge templer til dem, enten som nybyggeri eller som "forskønnelse" af allerede eksisterende templer. Af den grund kommer de romerske kejsere til at fremstå som temmeligt anonyme autoriteter, som sjældent sætter deres personlige præg. De kan ganske vist oftest identificeres gennem deres kartoucher, men de anvender gerne blot en kartouche med en hieroglyfisk omskrivning af "kejser" eller "autokrator". I ikonografisk henseende er der på billedsiden ikke meget, der adskiller den ene fra den anden.

Det er derfor så meget desto mere tilfredsstillende, når man set med ægyptiske briller rent faktisk støder på oplysninger, der i særlig grad bidrager til at profilere de enkelte kejsere. Cæsar, Antonius og Augustus behøver næppe nogen nærmere præsentation. Hadrian husker man på grund af hans tydeligvis personlige forhold til Ægypten og hans betagelse af den unge Antinous, der kom ulykkeligt af dage under en badetur i Nilen – en hændelse, der også kan fortolkes som det ultimative offer til de ægyptiske guder. Det var også Hadrian, der bragte ægyptiske kunstværker med til Rom for at opstille dem i sin skønne villa i Tivoli. Mest bemærkelsesværdigt af de tiloversblevne er hovedet af en royal kvinde fra Mellemste Rige, der nu findes på The Brooklyn Museum i New York.

Ægypten i Diokletians palads i Split

Diokletian (284-305) er en anden kejser, der står frem som ægyptofil i særlig grad. Hans forkærlighed gjaldt dog ikke den spirende kristendom i Ægypten. Diokletian kom derfor til at stå som den sidste farao, der holdt de oldægyptiske, kulturelle værdier i hævd. I hans regeringstid foregik der f. eks. stadig tyrebegravelser i Bucheum i Armant syd for Luxor. Han blev født i byen Salona nær Split i det moderne Kroatien. Der står stadig betragtelige ruiner tilbage i denne smukt beliggende by ved foden af bjergene. Efter en brilliant karriere i hæren blev han i 245 e.Kr. valgt til kejser, hvorefter han straks for at sikre stabiliteten i riget uddelegerede en del af sin magt til en medkejser. Selv tog han den østromerske del. Hver af de to kejsere fik for alle tilfældes

Fig. 5-8 Thutmose 3.s sfinks i Split.

Fig. 9 Detalje af sfinksens base.

skyld en næstkommanderende. Fire sådanne figurer, der ikonografisk har samme status, hilser den besøgende på Markuspladsen i Venedig, hvor de i rød porfyr fra Mons Porphyritis i den østlige ørken kontrasterer med kirkens hvide sten [fig. 1]. Ved Adriaterhavet, hvor byen Split ligger i dag, påbegyndte han til sig selv byggeriet af et sommerpalads, hvor han rent faktisk kom til at tilbringe 12 år som pensionist, inden han i 305 afgik ved en naturlig død [fig. 2]. Det var et gevaldigt anlæg, som den moderne by er bygget inden i, rundt om og oven på. Den nederste etage, der rummede kælderrum og servicefunktioner, er meget velbevaret og afspejler anlægget af de øvre etager, som nu er delvis skjult i senere bebyggelse. På 1. sal står en pompøs kolonnade vinkelret på havet også tilbage, men mellemrummene mellem søjlerne (hvoraf flere er af ægyptisk granit) er fyldt ud af murværk. Langs den nordlige side byggede kejseren et mausolæum til sig selv, hvor hans legeme kom til at hvile i 300 år, inden bygningen blev konverteret til kirke. Under kuplen findes stadig et lille relief af kejserens hovede.

Diokletian smykkede sit palads med ægyptiske sfinkser. Ialt er tretten sådanne fundet på området. Ti står efter sigende på det arkæologiske museum i Split. Fragmenter af to andre kan ses i paladsets kældre [figs. 3-4]. Den smukkeste og ældste af dem alle står opstillet ved siden af mausolæet. Den er af sort granit(?) og blev udført for Thutmose 3. [figs. 5-9]. Sfinksen hviler på en inkorporeret base udsmykket med bagbundne fjender på ovaler med navne på fangernes hjemsted.

Diokletian i Ægypten

Diokletians søjle

Diokletians planer for hans østromerske rige var at knytte provinserne administrativt endnu tættere til Romerriget. I Ægypten udmøntede det sig i en magtdemonstration for at komme lokalstyret til livs. Allerede i 293/4 havde den næstkommanderende kejser Galerius nedkæmpet en opstand i Koptos

nord for

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 9

Fig. 8

Fig. 10 Søjle til Diokletians ære i Alexandria (foto Kurt Hellemose).

Fig. 11 Området ved Luxor-templets østmur december 2006.

Theben, hvorefter området blev udskilt som en provins for sig selv. Få år senere kom Diokletian selv til Ægypten, hvor han belejrede Alexandria og forårsagede et blodigt blodbad blandt beboerne. Til minde herom rejste præfekten Aelius Publius 298/9 en dekorativ sejrssøjle, der nu fejlagtigt tilskrives Pompejus **[fig. 10]**. Indskriften siger dog tydeligt “Til den allerhelligste, Alexandrias skytsherre, Diokletian, der ikke kan besejres.”

Luxor-templet

Herefter begav Diokletian sig mod syd. I Luxor-templet udbyggede han faciliteterne for en romersk legion ved at indhegne området fra templets sydlige bagvæg til Ramesses 2.s pylon med en rektangulær mur, således at templets hovedakse kom til at fungere som gennemgangsvej i lejren. Den østlige mur med en lille bygning med fire søjler, delvis bygget af genbrugssten, er netop indenfor det sidste år blevet gjort mere tilgængelig ved anlægget af den store plads i Luxors centrum **[fig. 11]**.

I templet fandt han anledning til at demonstrere sit overherredømme ved at synliggøre kulten af den romerske kejser. Valget af Luxor-templet var mere passende, end han muligvis anede (templet var formodentlig ikke længere i funktion på det tidspunkt), da det oprindeligt var udformet til at forherlige den måske mest guddommelige af alle ægyptiske faraoer: Amenhotpe 3. (1391-1353 f.Kr.). Foran det rum, som hans forgænger havde anvendt til den årlige foryngelse af sin *ka*, og hvor Alexander den Store havde rejst et kapel til Amons hellige båd, lå der en åben gård, hvor Amenhotpe 3. i vægudsmykningen udførte en række kultiske handlinger for Amon-Ra. Reliefferne blev skjult af et lag gips, hvorpå der blev komponeret en scene, der viste den romerske kejser i sin tronsal, omgivet af hoffolk **[figs. 12-14]**. Gipslaget er nu delvis faldet af, men en del sidder tilbage på øst- og sydvæggen, og det er netop i skrivende stund ved at blive restaureret af italienske konservatorer. Det giver et interessant indblik i det samtidige romerske maleri, og viser

yderligere den kuriøse situation, at vi nu har romerske hoffolk som interesserede tilskuere til Amenhotpe 3.s ofringer til Amon-Ra.

Philæ

I 298 var Diokletian rykket frem til det egentlige Ægyptens sydlige grænse, som han fastsatte skulle ligge ved Philæ. Til at markere dette anlagde han en triumfbue mod syd [fig. 12] med det nødvendige, tilhørende kajanlæg. Dermed var Dodecaschoinos, Tolvmilelandet (Nedrenubien), blevet overgivet til det meroitiske rige og nabostammen blemmyerne tydeligvis pacificeret. Triumfbuen har en midterport, som normalt ville anvendes af stridsvogne, men dette ville næppe være aktuelt i det foreliggende tilfælde, da buen ligger lige ud til en trappe, der fører ned til floden. På hver side flankeres den af mindre åbninger til fodgængere. Det har været en prægtig markering af, at her begyndte det egentlige Ægypten på Diokletians tid.

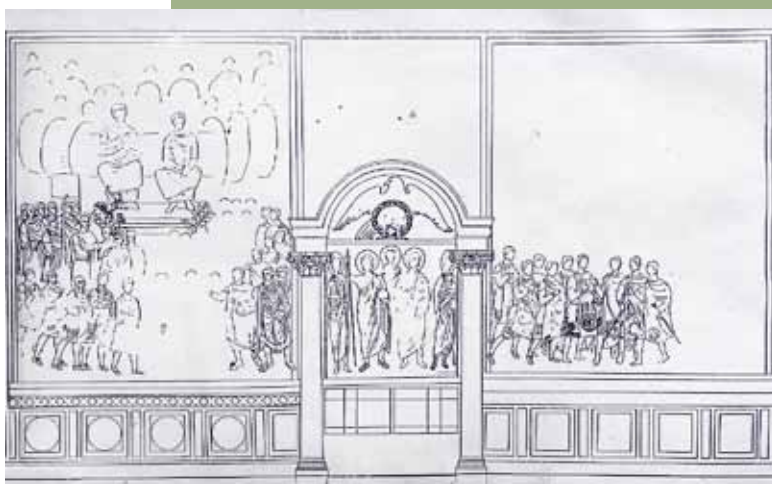

Fig. 12 Romerske vægmalerier over Amenhotpe 3.s relief december 2006.

Fig. 13 Skitse af den samlede vægudsmykning (fra planche i templet).

Fig. 14 Resterne af Diokletians triumfbue på Philæ.

Hvor intet andet er nævnt, skyldes illustrationerne LM.

Litteratur

C. Bach-Nielsen og B. Dahl Hermansen, *Alle tiders Sfinx*, 2002 (omtaler ikke sfinksen i Split, men forklarer om romernes forhold til sfinkser og deres tilknytning til Isis-kulten).
E. Hébrard & J. Zeiller, *Spalato. Le palais de Dioclétien*, 1912.
G. Hölbl, *Altägypten im Römischen Reich. Der römische Pharao und seine Tempel*, 2003.

Kampen om de fattiges sjæl

Paul John Frandsen

Den ægyptiske munk Shenute var i første halvdel af det 5. århundrede e. Kr. den navnkundige leder af det store Hvide Kloster i Øvreægypten. Hans ry var så stort, at ægyptiske patriarker tre gange har antaget hans navn som deres embedsnavn.¹ Hans politiske, teologiske og litterære virke fik dog ingen betydning uden for den koptiske verden, sandsynligvis fordi han skrev på koptisk, og ikke på datidens hovedsprog, græsk. "For verdenshistorien har Shenute intet betydet, for kopterne alt", skrev den tyske koptolog, teolog og kirkehistoriker Johannes Leipoldt (1880-1965) i sin epokegørende bog om Shenute fra 1903.

I en tidligere artikel har jeg behandlet Shenutes eftermæle, således som vi kender det gennem forskellige ikke synderligt troværdige og noget senere kilder, som f.eks. det *Vita* – levnedsskildring – som hans efterfølger Besa forfattede. De væsentligste kilder til Shenute er dog hans egen meget omfattende skriftlige produktion. Det er langt fra alt, der er bevaret, men der er nok til at give eftertiden et klart indtryk af hans intellektuelle og organisatoriske formåen, foruden, naturligvis, et livligt billede af brydningerne mellem kristne indbyrdes og mellem kristne og hedninge i datidens verden. Shenute skrev på den dialekt, vi kalder sahidisk, som takket være hans litterære indsats blev løftet op til at blive den koptiske hoveddialekt i de følgende århundreder. Den moderne forskning inddeler hans værk i to grupper, en der betegnes som *Kanon*, fordi den i overvejende grad består af regler, forskrifter, formaninger og breve om, hvorledes man bør leve som munk og nonne. Ordet kanon, der jo har fået en fornyet aktualitet i debatten om det moderne danske åndsliv, er kopternes egen betegnelse for genren. Den anden gruppe kaldes *Diskurser*, og her finder vi alle slags afhandlinger, prædikener, breve, og beretninger.² Udgivelsen af det enorme korpus

To billeder af Hvide Kloster (fra V. Denon, *Voyage dans la Haute et la Basse Égypte*, 1802, pl. 40.)

af tekster har fundet sted i tre bølger med 100 års mellemrum. De første tekster blev udgivet af den store danske forsker Georg Zoëga i 1810. Den næste bølge kom omkring år 1910, hvor den franske egyptolog og koptolog Émile Amélineau (1850-1915) og Leipoldt udgav en lang række tekster, dog med en vis overlapning.³ Den sidste bølge er netop sat i gang. Denne gang er der tale om et nogenlunde koordineret internationalt forskerteam, som har sat sig for at få Shenutes tekster udgivet – og oversat. Hvor mærkeligt det end kan lyde, er de fleste af de skrifter, der er udgivet, nemlig enten ikke oversat eller kun oversat til latin.

Shenutes verden var først og fremmest den del af Øvreægypten, han boede i, så lad os begynde denne artikelserie om ham med at få de geografiske lokaliteter på plads. Vi befinder os i området omkring den store moderne ægyptiske provinsby Sohag, der ligger på den vestlige side af Nilen ca. 130 km syd for Asyut. Overfor, på den østlige bred, ligger byen Akhmim, hvis gud i før-kristen tid var guden med den erige-

“For verdenshistorien har Shenute intet betydet, for kopterne alt”

rede penis, Min, som grækerne identificerede med Pan.⁴ Byen hed derfor Mins by, på koptisk Shmin, heraf det arabiske Akhmin, eller, i græsk-romersk tid, Panopolis, Pans by. Byen var et økonomisk og kulturelt centrum, som på Shenutes tid kunne siges at spille samme rolle for Øvreægypten som Alexandria spillede i Nedreægypten. På vestbredden, et par kilometer sydvest for det nuværende Sohag, lå byen Atripe, som har givet navn til området. Hvide Kloster ligger nogle kilometer nord for ruinerne af Atripe.

Kristendom og hedenskab

Den første artikel om Shenute i forrige nummer af *Papyrus* sluttede med en beretning om et angiveligt sammenstød mellem Nestorios, der var blevet fordømt som kætter, og Shenute. Sidstnævnte ville have Nestorios til at anerkende, at Jomfru Maria burde bære tilnavnet “Gudføderske”, fordi hun er moder til Jesus, som efter monofysitisk (koptisk) opfattelse kun har en natur, den guddommelige. Det ville Nestorios naturligvis ikke, og på Shenutes vink blev han derfor tortureret til døde af en engel. Beretningen om dette uheldsvangre møde indledtes imidlertid med en tilsyneladende ganske banal sag. Nestorios ville give Shenute penge, så at han kunne uddele dem til de fattige. Det ville Shenute da også gerne, men vel at mærke under forudsætning af, at Nestorios opgav sit kætterske standpunkt. Historien om mødet mellem de to findes i et værk, der tilskrives Patriarken Dioskur 1. og som i realiteten er en meget lang lovprisning af biskop Makarios af Antaeopolis.⁵ Som beretning om “hvad der rent faktisk skete” er historien om Nestorios og Shenute grebet ud af drømmenes verden, men det er interessant, at teksten konstruerer sin historie ud fra den eneste signifikante fællesnævner, de to Herrens stridsfolk har til fælles: kampen for – og om – de fattige(s) sjæle).

Den tekst, jeg præsenterer i denne artikel, anses traditionelt for at være et af de bedste eksempler på, at Shenutes kamp for kristendommen og kamp for de fattige var to sider af samme sag. I den optik er de fattige også den ægyptiske befolkning, som var genstand for en hedensk, græsktalende overklassens økonomiske og kulturelle udbytning. Med et vist mål af forenkling kan man således sætte lighedstegn mellem fattig, ægyptisk og kristen på den ene side, og rig, græsk og hedning på den anden side. Det er det billede som kommer til udtryk ved en umiddelbar læsning af mange af Shenutes tekster, og det er også det billede, der fremanalyseres i Leipoldts standardværk om Shenute. Shenutes tekster er imidlertid ikke neutrale dokumenter om de sagsforhold, de handler om. Det er litterære tekster, hvis indhold for det første må vurderes med den historiske kildekritiks alen og for det andet må sammenholdes med, hvad tekster på andre sprog samt arkæologiske kilder kan fortælle om forholdene i datidens Ægypten. Den nyere forskning er da også godt i gang med at fremlægge et noget mere nuanceret billede af situationen på Shenutes tid.

I slutningen af det 4. århundrede havde kristendommen været en officielt anerkendt religion i ganske lang tid, og selvom vi desværre ikke har noget tal for styrkeforholdene mellem kristne og hedninge, så viser også Shenutes skrifter, at der fandtes såvel kristne godsejere som hedenske bønder. Græsk var regeringssproget i Ægypten som i resten af det byzantinske rige, og det har nok favoriseret det græsktalende segment af befolkningen i sammensætningen af den administrative elite. Omvendt har det kirkelige kleresi haft en overvægt af ægyptisk talende, især i Øvreægypten. Kilderne peger på eksistensen af en koptisk elite, som i løbet af de følgende århundreder voksede sig så stærk, at den sad på hele det administrative apparat både før og efter den arabiske erobring af Ægypten i 640. Der ses også en tendens til en vis geografisk spredning, således at visse områder var overvejende kristne, andre stod fast om de gamle religioner. Det synes også, som om der har været forholdsmæssigt flere kristne på landet end i byerne.⁶

Kristendommen udviklede sig i en verden præget af hellenistisk kultur. Shenute bruger ordet *hellenere* i betydningen hedning, hvormed han ikke sigter specielt til dem, der dyrkede de græsk-romerske guder, men i lige så høj grad til kulden af de gamle ægyptiske guder. De sidste havde trivedes i bedste velgående under Ægyptens fremmede herskere, og fik i deres hellenistiske kontekst en indflydelse, som fulgte den romerske verdens geografiske udbredelse.

Fra sidste fjerdedel af det 4. århundrede har vi flere beretninger om ødelæggelse af templer i det østlige Middelhavsområde. I 391 forbød kejser Theodosius 1. (379-395) adgang til templerne, hvad der i Alexandria efter næsten borgerkrigs-lignende kampe førte til at Serapeum, hjemstedet for Alexandrias bibliotek, oldtidens største, blev ødelagt. I 399 kom den

første lovgivning, som beordrede templer revet ned, men allerede i 392 havde et andet af kejser Theodosius' dekretet gjort det ulovligt at foretage offentlige og private ofre til guderne, og noget tyder på, at det netop er i tiden omkring år 400, at Shenute stormede og ødelagde templet i Atripe.⁷ Alt dette betyder ikke, at hedenskabet ikke eksisterede langt ind i det 5. århundrede, for det gjorde det. Talrige vidnesbyrd fra det 5. århundrede beretter om kristnes voldelige angreb på steder, hvor kulten af de gamle guder endnu praktiseredes, og der er ingen tvivl om, at døds kampen var lang. Ved stormen på et enkelt Isis-tempel, for eksempel, fandt man en mængde kultstatuer. De, der var i dårlig stand, blev brændt på stedet, og de øvrige blev på 20 kameler transporteret til Alexandria, hvor de siden blev brændt efter at have været genstand for almindelig offentlig forhånelse.⁸

Sammenfattende kan man konstatere, at opdelingen mellem kristne og hedninge ikke modsvares af en klar socio-økonomisk, endelige national opdeling af befolkningen.⁹ Leipoldts billede af Shenute må modificeres. Men når det i en nys udkommen bog hævdes,¹⁰ at hans rekonstruktion af Shenutes verden skulle være en klar afspejling af Europas nationalisme og kolonialisme i tiden før 1. Verdenskrig, og at det ikke er meningsfuldt at tale om en tidlig ægyptisk nationalisme, må man som ægyptolog ripostere, at forfatteren tydeligvis savner kendskab til den ægyptiske verden, der kommer til udtryk i de ægyptiske kilder i hele årtusindet forud for Shenute, i hvilket Ægypten stort set uafbrudt var under fremmed herredømme. Men også på Shenutes egen tid spillede nationale modsætninger en rolle, selvom de, som nævnt, ikke gik mellem hedninge og kristne. Grundlæggelsen af den nye hovedstad Konstantinopel i 324 medførte en økonomisk og kulturel rivalisering mellem denne by og Alexandria, og der er ingen tvivl om, at dette modsætningsforhold spillede en væsentlig rolle i skismaet i 451, der formelt handlede om, hvordan man skulle forstå Kristi natur. Når Dioskur blev så voldsomt fordømt på kirkemødet i Chalcedon, var det også, fordi han i flere henseender havde optrådt som om han var Ægyptens hersker. De ægyptere, der efter splittelsen i 451 ikke ville følge den monofysitiske linie,¹¹ men forblev tro mod den af kejseren støttede ortodokse linie, blev interessant nok betegnet som melkitter, dvs kongens folk, efter ordet for konge, som på alle semitiske sprog indeholder de tre konsonanter m-l-k i denne rækkefølge, om end vokalerne varierer fra sprog til sprog som for eksempel syrisk *malka*, Arabisk *malik*. Men dette har intet med modsætningen mellem græsk og ægyptisk at gøre. De monofysitiske patriarker kom alle fra græske familier.¹²

Shenutes bandbulle mod den hedenske overklasse eller *Det er ikke når ræven bjæffer*.¹³

Shenute førte en omfattende kamp for Guds sag. Ved adskillige lejligheder greb han til voldelige midler for at stoppe en hedensk kult. Blandt andre blev templerne i Atripe og Pneuït stormet og ødelagt. I Atripe fik det tilsyneladende ingen konsekvenser,¹⁴ men i det andet tilfælde blev Shenute stævnet for retten i provinshovedstaden Antinou (Antinoopolis). Her mødte han dog op med en så gevaldig stor skare af tilhængere, at sagen mod ham måtte opgives – hvorpå han holdt sin triumferende tale *Herren tordnede fra himlen*.¹⁵ Den tekst, der skal oversættes og kommenteres i det følgende, hentyder også til Shenutes anvendelse af vold og rå magt, men den viser også, at han kunne benytte sig af ordets og pennens kraft. Teksten betegner sig selv som et brev, og den er da også adresseret til et "du", en mægtig mand i Panopolis-området. Der er sandsynligvis tale om et åbent brev.¹⁶ Nogle forskere forestiller sig, at flere afskrifter er blevet slået op på offentlige steder, andre at teksten er blevet læst op i områdets kirker, og begge metoder kan meget vel have været anvendt. Shenutes sprog er i almindelighed varieret, fyldt med retoriske spørgsmål og indskudte sætninger, ironiske bemærkninger og understatement, og det hele bliver undertiden så knudret, at han selv taber den røde tråd. Teksterne er dog også opbygget med en undertiden raffineret retorisk teknik, og hvis man prøver at forestille sig dem læst op, kan man bedre fornemme, hvor meget saft og kraft, der er i dem. Til forfatterskabets vigtigste argumentatoriske våben hører også Biblen. Shenute citerer flittigt fra både Gamle og Ny Testamente. Han er heller ikke bleg for at rive et citat ud af sin kontekst. Hvor Shenute citerer Biblen direkte, har jeg anvendt teksten fra den danske Bibeloversættelse, og tekststedet er også anført. Jeg vælger således at lade Moses sige: "Lad mit folk rejse", hvor Shenute skriver: "Giv slip på mit folk".

Teksten her hører til blandt de svære Shenute-tekster. Sætningerne er – selv for Shenute – usædvanligt lange, og tankegangen ikke altid lysende klar. Dette kan måske hænge sammen med, at den sociale indignation er så fremtrædende. Dette er dog ikke stedet til at fremkomme med den række af grammatiske overvejelser, som de mange problemer i teksten giver anledning til. Læseren må ikke vente sig en alt for let læselig tekst. En sådan oversættelse ville være illoyal over for forfatteren. På den anden side vil en alt for direkte oversættelse volde den moderne læser store problemer, og jeg har derfor ladet hensynet til forståelsen gå forud for ønsket om også at delagtiggøre læseren i Shenutes svære stil.

Teksten er efter al sandsynlighed adresseret til en vis Gessios, som ganske vist ikke optræder med navns nævnelse i denne

tekst, men som er velkendt fra andre tekster. Der har i de senere år været gjort adskillige forsøg på nærmere at finde ud af hvem denne mand var og på at forstå, hvorfor Shenute fokuserer så meget på ham.¹⁷ Gessios er formodentlig identisk med Flavius Aelius Gessius, som var guvernør for provinsen Thebais (*praeses Thebaidos*) i tiden omkring 378. Efter dette embede blev hans karriere afbrudt og han slog sig ned som en rig godsejer i Panopolis, der ligger i samme provins. I sit hus havde han bl.a. en samling af gudebilleder. Shenutes aversion mod Gessios går i to retninger. For det første var der hans rigdom og hans livsstil. Han har huse og klæder til både sommer- og vinterbrug – og så er klæderne parfumerede (således som også den gamle ægyptiske overklasse gjorde det). Husene er indrettede med kostbart udstyr, bade, senge, madrasser, osv. Der holdes overdådige banketter, hvor gæsterne drikker sig fulde og kaster op for at kunne få mere ned i maven, nøjagtigt som det var sædvane blandt den gamle romerske elite. Godsejerens færd var både ude og hjemme konstant ledsaget af alverdens tjenende ånder, osv. Alt dette var kun muligt fordi han udnyttede og misbrugte sine tjenere, arbejdere, enker og forældreløse. Hans livsstil var således gennemført fordærvet og korrump, med god brug af bestikkelse og “gorillaer”. For det andet var han en hedning, som benægtede at Jesus var gud eller guddommelig.¹⁸ Han var kort sagt en sådan skurk, at Shenute forbander ham med ordene: “Man skal binde hans tunge til hans fods storetå på Nødvendighedens dag (dvs dommens dag).”¹⁹

Ræven og løven

Og nu til selve teksten. I Leipoldts udgave fik den, som ovenfor nævnt, titlen *Adversus Saturnum* II (dvs *Imod Saturn*, 2). Den moderne forskning har imidlertid fundet ud af, at værket oprindeligt hørte hjemme i bind 4 af Shenutes *Diskurser* hvor det, som alle andre værker, blev citeret med tekstens åbningsord: *Det er ikke når ræven bjæffer...* En ordret oversættelse af den komplicerede første sætning i den koptiske tekst ville lyde meget akavet på dansk, så jeg har derfor givet den på en sådan måde, at ordet *ikke* kommer til at stå et andet sted. Teksten lyder herefter således:

Når ræven bjæffer løs og gør – det er dig, du Mammons tjener – frygter løven ikke – og det er mig, Kristi tjener. Jeg ved, at det ikke er mig, du bekæmper, men Jesus som bor i de kristne. Jesus skal kræve dig til regnskab – du og din fader djævelen, som bor i dig og som du håber på. De kristne skal stå til regnskab hos deres fader, som bor i dem, Jesus, som de fæstner lid til.

Shenute indleder sin bandbulle med et skjult citat fra Matthæus 6,24, hvorefter ingen kan tjene både Gud og rigdommen (Mammon). Det er blevet foreslået, at Gessios måske formelt var konverteret til kristendommen, men i Shenutes øjne forblev en krypto-hedning.²⁰ Spørgsmålet beror på for-

tolkningen af en række tekster, men en enkelt passage i det følgende kunne muligvis støtte denne antagelse. Shenute distancerer sig her fra gængs opfattelse af moral. *Hans* handlinger skal bedømmes i lyset af Guds sag, og derfor giver det ingen mening at tale om røveri eller tyveri, selv om det efter normal målestok netop er det, han har gjort. Han refererer til sig og sine som “dem, der på sand vis har Jesus”, og dette kunne være modsætningen til en krypto-hedning:

Et menneske, som har Jesus, kender ikke til skam, sådan som du har sagt det. Denne verdens forestilling om skam og ære har jeg forkastet. Thi jeg kender den, som jeg venter på. De som har æren og hæderen fra Jesus, hvad skal de stille op med menneskers ære og hæder? Thi ligesom ordet “røveri” ikke kan komme på tale i forbindelse med dem, der på sand vis har Jesus – sådan som du har sagt det mod mig, fordi jeg stille og fredeligt fjernede dine guder og lod din skændsel og din skam skrive på papyrus og fæstne til dit hus’ dørstolper, efter at man havde knust krukkerne fyldt med urin, som var det vin, på dit hus’ dørtærskler og i din døråbning og døråbningerne af dem, der er som dig – således er der ikke er nogen frihed for dem, som fæstner lid til Kronos – og det er dig og dem som ligner dig i enhver mangel på tro og enhver urenhed.

Sætningen er knudret, men tankegangen klar. Den kristne Shenutes indbrud i en afgudsdyrkers hus kan ikke kaldes røveri. Hensigten helliger midlet. Og hvad afgudsdyrkerne selv angår, så er de ufrie, fordi de er slaver af falske guder. Kronos optræder flere gange i denne tekst og i Shenutes værk i almindelighed. I den græske mytologi var han en gud, som slugte sine børn af frygt for, at de skulle støde ham fra tronen. Zeus blev dog reddet af sin mor og gjorde herefter, hvad hans fader frygtede, hvorefter han også befriede han sine søskende Hera og Poseidon. Hos Shenute er Kronos dog “blot” prototypen på en hedensk gud.²¹ Kronos’ latinske navn var Saturn, deraf Leipoldts titel “Imod Saturn”.

Sætningen “stille og fredeligt” kan også gengives som “i natens mulm og mørke”, og det er muligt, at Shenute her hentyder til en episode, hvor han i nattens mulm og mørke trængte ind i Gessios’ hus, fjernede hans gudebilleder og vandaliserede hans hus. Shenute omtaler historien flere gang i andre sammenhænge, og den findes også hos Besa *Vita* 125 (se også nedenfor):

Det skete en dag at vor fader gik ind byen Akhmim (Panopolis) for hemmeligt at fjerne afgudsbillederne fra Gessios’ hus om natten. Han steg op på sit æsel, sammen med to brødre blandt munkene, som også var steget op på nogle trædyr, og om natten gik de ned til floden. Takket være Guds omsorg krydsede de over floden uden skib og skipper og gik ind i byen. Så snart de var kommet til hedningens dør, åbnede husets døre sig, den ene efter

den anden, indtil de nåede til det sted, hvor afgudsbillederne var. Derpå tog han og brødrene, som var med ham, afgudsbillederne og bragte dem ned til floden. De savede dem i stadig mindre og mindre halvdele og spredte dem i floden. Derefter vendte han og hans brødre tilbage til vestbredden, igen uden brug af skib og skipper. Og hvad dyrene angår, så gav ingen af dem lyd fra sig overhovedet i hin nat, førend de var vendt tilbage til klostret.²²

Shenute var som nævnt ikke bange for at tage voldelige midler i brug i sin kamp mod hedenskabet. Heller ikke anvendelsen af magi var ham – og kopterne – fremmed. I Besas *Vita* 83-84 har vi en interessant beretning herom. Shenute har begivet sig til en by for at ødelægge dens afgudsbilleder. Da hedningene erfarer, at han er på vej, begraver de nogle magiske trylledrikke på vejen, hvor Shenute vil komme ridende. Trylledrikkene er fremstillet efter en opskrift i en bog. Da nu Shenute på sit æsel når frem til stedet, hvor trylledrikkene er begravet, gør dyret holdt og begynder at grave i jorden med sin hov. Straks kommer flakonerne med trylledrikkene for dagen, og Shenute giver da ordre til, at de skal bindes om halsen på hedningene. Magien skal altså vendes mod dem selv, men den virker altså. Set fra et magi-teknisk synspunkt kan det også have en vis betydning, at der både hos Besa og i “vores” tekst er tale om at binde noget.

Rigdommen, skaberen og det skabte

Vi vender tilbage til Shenutes åbne brev:

Hvilken gerning eller hvilke af de ord, du har ytret, er det, som ikke vidner imod dig (og vidner om) at det er satan du tilhører? Brevene, som du har revet itu, mon ikke jeg vidste, inden jeg sendte dem, at du ville rive dem itu, du fælle til dem, der med skriverens pennekniv skar siderne op i Ordenes bog og kastede dem på brændende kul – (og det med den bog) som profeterne sendte dem i Guds navn?

Den måde hvorpå du har sagt: “Mine folk og mine hushovmestre bringer ting til ham” afslører og belærer os om din ondskab: det er (nemlig) ikke dit ønske, at Guds børn bringer en offergave til hans kirke eller gør en eneste god ting i Jesu navn. Du vil glæde dig, hvis du hører, at Guds børn er gået til dæmonernes orakler – fordi du selv bøjer dig for og dyrker det skabte snarere end den, der har skabt al ting, Jesus, den i evighed velsignede. Du vil ikke glæde dig ved at høre eller se dem gå hen til Gud og prise ham og ære ham på ethvert sted, hvor man påkalder ham. Og du vil slet ikke glæde dig, hvis store mængder af dem om hvem du har sagt: “De bringer ting til ham”, uden smålighed overdrager mig de ting, som de giver til Guds ære, fordi jeg selv i høj grad er tjener for dem, da de er mine brødre, for hvem jeg samler ind til skatte i himlen. Er det fra dit hus og dine fædres hus at de har taget tingene? Du griber efter det, der ikke er dit, onde menneske. Du er ondskaben selv, og du sætter forhindringer op

for dem, som giver til de fattige, idet de ved, at de ting, som de giver og i hvilke de viser barmhjertighed mod dem, som lider mangel, at de tilhører Kristus, der har givet de materielle goder til dem, der har noget, til nydelse, men sandelig også til at blive rig i gode gerninger.²³

Brevet til den hedenske godsejer berører en række velkendte temaer i Shenutes forfatterskab, f.eks. rigdommens problem. Brevets analytiske profil er klar: hedninge vs kristne; godsejere vs småbønder; rige vs fattige. Men de grove generaliseringer viser sig undertiden at dække over et mere nuanceret og modsætningsfyldt samfund. Teksten antyder her, at der blandt de kristne også fandtes folk, som ikke nødvendigvis var ludfattige. Shenute er ikke nogen verdensfjern asket, og han accepterer en samfundsorden med en ulig fordeling af goderne – når den vel at mærke sker på den rigtige baggrund. Også rigdommen kommer fra Gud, men den skal bruges såvel til nydelse som til at blive rig på gode gerninger, som han siger. I en anden tekst beretter Shenute om, hvorledes hans kloster ved en bestemt lejlighed husede 20.000 flygtninge for et kushitisk raid. Det er en underholdende historie, der giver os et billede af den kapacitet og kompetence, som fandtes blandt munkene. Der blev fortæret så og så meget pr. dag. X antal børn blev født i den tid flygtninge boede på klostret. Lægeregningerne løb op til det og det, osv. Shenute er en stolt fortæller, og han har selvfølgelig gjort sig tanker om cost og benefit ved en sådan fremstilling. Fjendtligt sindede personer kunne jo få den tanke, at klostrets økonomiske potentiale ikke harmonerer synderligt vel med kravet til den enkelte munk om et liv i fattigdom, således som det fremgår af det munkeløfte, der blev udarbejdet, mens Shenute var abbed for Hvide Kloster. Men det ville være at drage en forkert slutning, argumenterer han. Når man spørger om vi ikke lyver, når vi siger: “Vi tog vores kors og vi fulgte Herren”, så må vi svare, at “det er ved vore hænders værk at vi lever – om ikke snarere ved den velsignedes velsignelse, Herren, gud over alt.” De ikke-troende (ægyptere) og hedningene fatter det ikke, “thi de er uvidende om, at den, som velsignede fem bygbrød og syv brød, så at alle disse [dvs. den folkeskare som omtales i Matthæus 15, 33-37] spiste og blev mætte og man endnu fyldte kurve (med mad), også er den, som nu velsigner al ting, som tilhører enhver, der tror, at han (Gud) har magt til at udføre alt, hvad han vil.”²⁴ Shenute går så langt, at han i det følgende ligefrem ser kushiternes angreb som en del af Guds plan for kristendommens fremme. Når kristne bruger deres midler til gode gerninger og handler sådan som Shenute og hans kloster har gjort, vil antallet af kristne forøges.

Rigdommens problem er i denne tekst også forbundet med et andet velkendt tema hos Shenute, nemlig fokuseringen på denne verden og dermed på det skabte. I den gamle ægyptiske religion levede guder og mennesker i den samme verden.

ΑΠΑ ΨΕΝΟΥΤΕ

Her er det klare skel i Biblen mellem det skabte og skaberen irrelevant. Det skabte er manifestationen af skaberen selv, den ene der bliver til millioner, som det undertiden hedder. At blive "frelst" er at overskride det, vi kalder døden for at deltage i solens eller andre himmellegemers færd gennem universet, hvad der er ensbetydende med at blive ét med naturens evige kredsløb af kontinuerlig skaben. Shenute er helt på det rene med denne afgrund mellem den gamle og den nye religion og har således god grund til at gå i rette med Gessios. Det kan ikke afgøres, om Shenute specifikt har den oldægyptiske religion i tankerne, men han har helt sikkert sin klare formulering fra Paulus, der i Romerbrevet skriver om hedningene:

Thi skønt de kendte Gud, ærede eller takkede de ham dog ikke som Gud, men deres tanker blev tomme, og deres uforstandige hjerter blev formørket. Mens de påstod, at de var vise, blev de dårer, og de ombyttede den uforkrænkelige Guds herlighed med et billede. der forestillede et forkrænkeligt menneske, fugle, firfødde dyr og krybdyr. Derfor gav Gud dem hen i deres hjerters lyster til urenhed, så de vanærede deres legemer indbyrdes; de ombyttede Guds sandhed med løgner, ærede og dyrkede skabningen fremfor Skaberen, han som er højlovet i evighed. Amen (Rom. 1, 21 – 25, jf. Visdommens Bog 13, 1 – 9).

Hvis passagen om Gessios' dyrkelse af skaberværket forekommer lidt uklar i denne kontekst, så er den det til gengæld ikke i en anden tekst, som vi skal se nærmere på nedenfor. Det drejer sig om en tekst, der indeholder en bidende fordommelse af hedninge, jøder og mennesker "som har taget imod Herrens hellige dåb med to hjerter". Det sidste kunne evt. sigte til det, vi nedenfor skal omtale som krypto-hedninge. I denne tekst siges det: "Ve den som fører sin hånd til sin mund og kysser den med ordene: 'Vær hilset sol' eller 'vær stærk måne', idet han (således) velsigner de skabte og priser dem snarere end (at prise) skaberen."²⁵

Shenute kritiserer også ofte skikken med at konsultere orakler. Der var her tale om en årtusinde år gammel praksis, som ikke var sådan at komme til livs. Både hedninge og kristne ville gerne få råd om fremtiden fra oraklerne. I en tekst, der går under navnet *Da jeg sad på et bjerg* håner Shenute dem, der konsulterer orakler; når de henvender sig der, handler de ikke anderledes end børnene, der morer sig med at spørge frøerne i Nilen, om oversvømmelsen kommer!²⁶

Spiller Gessios dobbeltspil?

Shenute fortsætter nu sit brev :

Har du fået mig på hjernen,²⁷ siden du siger: "Hvor lang tid varer det dog, førend han sejler, når han siger: 'jeg vil tage af sted' og så alligevel lader den ene dag gå efter den anden"? Hvorfor i al verden er jeg dog en sådan byrde for dig, hvad enten jeg er draget til kejserne eller jeg ikke er draget af sted.

Brevets modtager har tilsyneladende set frem til, at Shenute skulle forsvinde fra hans område – i hvert fald for et stykke tid. Ja, han skulle muligvis rejse helt til Konstantinopel, hvis vi skal tro hentydningen til kejserne. Shenute var rent faktisk i Konstantinopel i 431, hvor han deltog i kirkemødet i Ephesos. Det er sandsynligt, at der hentydes til en anden rejse, da det giver kronologiske problemer at datere denne tekst til tiden omkring 431.

Himlene og jorden, tilhører de ikke Kristus sammen med alt det, som er i dem? Og ejer din fader Kronos måske andet end synder, som du dyrker for ham ligesom en landmand, du og dine som ligner dig, når for ham I sår og høster vantro og løgne og vold og forbandelser og enhver ondskab? Hvis du var en ukrudtsplante, som voksede afsides, så ville det måske være rimeligt at lade dig stå oprejst indtil høsttid, i overensstemmelse med Herrens ord, Herren mod hvem du har ytret dig blasfemisk. Men du er en torn og en tidsel, som er en forhindring på vejene for de vejfarende, og derfor er det rigtigt at skære dig af og rive din rod op.

Siden du endvidere har sagt på din falske maner: "Hvis han (dvs Shenute) virkelig var en munk, så ville han ikke have begået tre mord i de 40 dage" – idet det er om svinene og koen, som jeg slagtede i hedningenes huse, at du bruger ordet 'mord' – så vil jeg for min del svare således på dine ord, som er til at brække sig af: "Hvis det er forkert, hvad jeg har gjort, nemlig at jeg har udstillet afgudsdyrkere som et eksempel, hvor meget mere forkert er det da (lit. hvor meget større en dom over dig er det da), at du overtræder (påbudene) i de 40 dage og i den store hellige påske, som enhver overholder, helt op til de retfærdige kejsere. Men du, du lader dine kokke arbejde for dig i den, mens du lever prægtigt og bedrager dig selv uden at blinke og lader andre bedrage sig selv med dig".

Shenute refererer her til de fyrre dag fra askeonsdag indtil påsken, hvor man i store dele af den kristne verden stadigvæk lever i mere eller mindre streng faste. At kejserne overholder påbuddet om faste er ikke nogen overraskelse. De er jo kristne. Eftersom Shenute anklager Gessios for ikke at overholde fasten, kunne man måske også heri se en hentydning til, at Gessios formelt skulle være kristen. Dette indtryk forstærkes af den følgende del af teksten, hvor Shenute ikke alene anklager Gessios for afgudsdyrkere, men også for at spille dobbeltspil.²⁸ Hvis Gessios slet og ret havde været hedning, er det svært at forstå, hvorfor han skulle invitere She-

nute til at inspicere hans hus. Den amerikanske koptolog Stephen Emmel har fremdraget en passage i en anden – upubliceret – Shenute-tekst, hvoraf det fremgår, at Gessios ved en lejlighed havde besøgt Shenute i hans kloster. Det var ikke noget vellykket besøg:

Jeg ydmygede ham som en fjende af Jesus, da han kom til os i sin skinhellighed, førend vi fjernede det håb, han fæster lid til, det vil sige hans afgudsbilleder. Jeg talte til ham, mens vi sad sammen med mængden, der var forsamlet i Guds hus: "Ad hvilken vej er du kommet til os? Ad kongevejen?²⁹ eller ad vejen gennem vildnisset? Er du kommet til os i Kristi sind³⁰ eller i Kronos' sind?"

Shenute kommer med flere skrappe bemærkninger, fordi Gessios, som ovenfor nævnt, skulle have sagt, at Jesus ikke er Gud. Teksten fortsætter så:

Da han hørte disse ord, tænkte han, at han kunne dække over sin skam ved at sige: "Jeg var ung på den tid (da jeg sagde dette)", men herved overså han, at han sagde en indlysende usandhed. Det var jo efter, at han var blevet udnævnt til provinsguvernør – eller han er måske stadig i voksenalderen?³¹

Emmel rekonstruerer de forskellige tildragelser sådan, at Gessios med sit besøg hos Shenute og sin påstand om, at det var ungdommelig vildfarelse, der fik ham til at benægte Jesu guddommelighed, provokerede Shenute til at trænge ind i sit hus. Det var ved dette besøg, at han fjernede afgudsbillederne og vandaliserede huset, som ovenfor beskrevet.³² Hvad der så sker, er noget uklart. Gessios betyder, at det nu er slut med afgudsbilleder, og da Shenute derpå kommer tilbage til hans hus, finder han intet.

Du har fremdeles sendt bud til mig som følger: "Kom og undersøg mine huse (og se) om du finder afgudsbilleder i dem", men da jeg undersøgte dit hus igen, fandt jeg ingen afgudsbilleder i det. Er der virkelig ingen andre tilbage efter dem, som jeg fjernede? Sagt på en anden måde: selvom jeg fjernede afgudsbillederne, som var i dit hus, skulle jeg da også være i stand til at skjule solen i himlen og månen og stjernerne, som du dyrker? Eller skal jeg bygge mure, hvor solen går ned, for at forhindre dig i at bede mod Vesten? eller skal jeg vogte over floden og dine vandingskanaler for at forhindre dig i at udgyde drikofre til Kronos på vandet? Nok med dig og dine løgnagtige og fordrejede ord – menneske som er faldet ned i så stor slethed.

Man behøver hverken at have et afgudsbillede eller et tempel for at dyrke sin gud; især når guden er naturen. Men billeder er trods alt mægtige symboler, og Emmel mener derfor, at det tyste natlige besøg, som Besa fortæller om, kan have været et tredje besøg, som Shenute måtte aflægge for endegyldigt at slå fast, at Gessios i det mindste var en krypto-hedning. Dette

virker dog ikke plausibelt. Besas skildring har alle helgenlegendens træk – overfart uden båd og skipper, dyr der ikke siger et kvæk, døre der åbner sig selv, mm – og man kan næppe bruge ham som en pålidelig kilde. Hans skildring er prototypisk for helgenlegendens virkelighedsbearbejdelse, men kan meget vel have sin baggrund i et af de to besøg, der omtales af Shenute selv.

Afgudsdyrkelse er en vederstyggelighed i sig selv. Men den er også afskyelig, fordi den, som Shenute ser det, handler om at dyrke det skabte frem for skaberen, Gud. Vi har ovenfor citeret en passage om dyrkelsen af solen og månen i stedet for den, som har skabt de to lyskilder. Fra samme tekst kommer dette uddrag, i hvilket alle registre trækkes ud:

Ve dem som vil bøje sig for solen og månen og hele himlens herskere, idet de sætter deres lid til dem som var det gud, skønt de ikke er guder, men tværtimod er skabninger i guds hænder, idet han har skabt dem til lyse ned på jorden, således som det er skrevet: "Den som skabte disse store lyskilder, solen til at råde om dagen, månen og stjernerne til at råde om natten" (Salme 136,7). Ve den som vil bøje sig for et træ og en sten, eller i det hele taget noget værk af menneskehænder gjort i træ eller sten eller ler (...) (eller bøje sig for) den øvrige materie, så som fugle, krokodiller såvel som vilde dyr og husdyr og forskellige andre dyr.³³

Undertrykkelse

Shenute tager nu et andet tema op: undertrykkelsen og misbruget af de fattige bønder. Og her slår han Gessios i harkorn med de øvrige godsejere. I slutningen af det 4. århundrede havde de store godsejere erhvervet sig ret til at betale deres skatter direkte til provinsens skatkammer, dvs uden om skatteinddriverne. Dette stillede de mindre jordejere i en så ufavorabel situation, at de efterhånden overdrog deres land til en stor jordejer til gengæld for beskyttelse og for at undgå økonomisk ruin. De skulle herefter forpagte det, der havde været deres egen jord. Ændringen af ejendomsforholdene var så omfattende, at regeringen forsøgte at dæmme op herfor. I 415 gav den op, og resultatet var at landet nu bestod af enorme mængder af forpagtere, hvis status som økonomisk afhængige efterhånden blev kraftigt forværret. Som Shenute – måske utilsigtet – viser længere nede i teksten, er den lille forpagter, hvis sag Shenute tager på sig, dog ikke værre stillet end, at han har råd til at hyre folk til at gøre sit "hoveri", hvis det virkelig bliver nødvendigt.

Ligeså ugudelig du er, ligeså meget undertrykker du de fattige med dine voldshandlinger. Er dette ikke endnu en form for forfølgelse, når I jager menneskene – især kirkens ældste – indtil I skræmmer dem ud af deres huse, og oven i købet på dette tidspunkt, med disse elendige tilstande på jorden. I går ind på deres

enemærker, når der ikke er nogen børn, nogen fædre, ikke er nogen overhovedet på dem, fordi de er flygtet; I fjerner deres husdyr med deres kærre og deres hø; I tager dem hen til jeres ejendom og I tvinger dem til at gå rundt – langt ud over, hvad de har kræfter til.

Det sidste hentyder til det, enhver rejsende kunne iagttage i Ægypten indtil for få år siden: den vandløftningsmekanisme, hvor en stribe spande blev løftet op af brønden ved hjælp af et hjul, hvis eger greb ind i et vandret liggende tandhjul, der blev trukket rundt og rundt af et dyr, for eksempel en okse eller et æsel. Navnet på denne mekanisme er en sakia.

Og hvad med den store påske? I giver dem ikke tid til at holde den, ja, I lader dem endog søsætte de ny skibe, som I har ladet bygge, i den. I stedet for at lade dem sørge i den (sc. påsken), har I ladet dem synge opsange – mod deres vilje.

Hvem vil være i stand til at opregne alle jeres misgerninger? (Som for eksempel) hvordan I slagter jeres kalv – når den (alligevel) skal dø eller hvis den lider af diaré og ikke duer til jeres arbejde – og stykker den op ligesom det behager jer, og prakker den på (dem, ja) endog på enker, gamle mænd og kvinder, forældreløse og fremmede, idet I aftvinger dem et beløb langt ud over kødstykkernes værdi, indtil I har fået det dobbelte af kalvenes værdi ind til gengæld for noget elendigt kød, som blot består af knogler og værdiløst skidt.

Endvidere, hvordan I giver dem kalve og køer – fordelt efter markstørrelse – for at de skal opfede dem indtil de er blevet store, hvorefter I tager dem (tilbage), nogle på en sådan måde, at de giver jer dem som gave, uden at I gør noget godt mod dem til gengæld, andre således at I lader dem opfede dem for jer. Og på samme måde med heste og æsler, får, kalve og svin. Hvis I så blot lod det blive ved dette. Thi de ting som I begærer fra dem, det være sig kvæg eller noget som helst andet, dem hugger I fra dem, nogle uden betaling, andre for en beskeden pris – for slet ikke at tale om brød, vin, foder, hø, byg til jeres husdyr og alt muligt andet.

Og endvidere, hvordan I kalder dem sammen, for at de skal holde vagt for jer ved skibene på tidspunkt, hvor I flygter for barbarerne. Forfølger barbarerne ikke dem? De flygter selv fra de steder, hvor de bor, til andre steder for at redde sig, med deres korer og børn og med deres fattigdoms ejendele (læsset) på deres husdyr og deres kærre. Således går det til, at mange af dem må leje folk for deres egne penge og sende dem til jer for at holde vagt for jer.

På Shenutes tid blev Mellem- og Øvreægypten angrebet af de såkaldte blemmyer – her omtalt som barbarerne – et nubisk nomadefolk i den sydøstlige ørken, som fra det 3. til det 5.

århundrede e. Kr. udgjorde en trussel mod livet i Nildalen.³⁴ Det var under et af deres angreb omkring 420, at Hvide Kloster måtte huse ca. 20.000 flygtninge.

Og I er ikke tilfredse hermed, men I forøger oven i købet jeres voldshandlinger. Eksempelvis når I aftvinger dem – nogle en krukke hvede fra huset – "fordi der er mange mennesker" – andre 25 matia og atter andre 1 artabe³⁵ med den begrundelse, at I vil vaske jer i bade! skønt de græder og siger: "Vi ønsker ikke at vaske os, vi har ikke brød at spise, den slags er ikke i vores interesse, når vore børn er sultne og nøgne", og skønt størstedelen af dem er vidnesbyrd om at "vi vasker os ikke i bade"! Er det ikke desto mindre dem, som udfører tvangsarbejdet på badene, indtil de får bygget dem, og også de andre huse, som I lader dem tvangsarbejde på? Eller er der måske tale om landsby nybyggeri? Har I måske bygget deres huse blandt dem?

Det er netop sådanne plagerier, som I plager dem med – jeres tvangsarbejde og jeres rådne vin og alle jeres pinerier og jeres voldshandlinger. Åh I mennesker som denne stemme truer: "De trættekære som er ulydige mod sandheden, men lydige mod uretfærdigheden: vrede og harme og undertrykkelse og angst over hver menneskesjæl, som gør det onde."³⁶

Som nævnt ovenfor, viser Shenutes bemærkning om situationen ved skibene, at de fattige (forpagtere), som havde til opgave at vogte skibene, ikke var så fattige, at de ikke havde midler til betale andre for vagtarbejdet, da de selv flygtede i hælene på deres patroner.

Også bemærkningerne om badene kalder på en kommentar. Som det er tilfældet overalt i verden er forskrifter og vaner knyttet til forestillinger om renhed og hygiejne blandt de vigtigste kriterier til at sætte skel mellem sociale grupper. I den græsk-romerske verden var den hygiejniske standard ganske høj. De store byer var forsynet med store offentlige badeanlæg – termer – hvor hygiejniske og sociale behov gik op i en højere enhed. I Ægypten, hvor befolkningens forskellige krav til vask og hygiejne var uløseligt forbundne med Nilen, var badeanlæg en utidig luksus, som formodentlig kun kom de mest velstående til gode. Ikke at vaske sig blev derfor efterhånden et tegn på social og religiøs modstand, og det gav sig undertiden kuriøse udslag.³⁷

Herren bønfaldes om hjælp

Shenute afslutter dette åbne brev med at skifte adressat og stil. Han henvender sig nu med en bøn til Gud, hvor han blandt andet henviser til jødernes udfrielse fra Ægypten og deres landflygtighed i Babylon, på samme måde som sorte slaver i Amerika skulle gøre det igen 1500 år senere:

Men jeg vil henvende mig til dig, du hæskarernes Gud, den almægtige. Bliv ikke vred over min uforstandighed. Jeg ved, at du ikke glemmer noget, det er jo dig, der har talt gennem dine hel-

lige profeter til denne pralhans til Farao: "Lad mit folk rejse, for at de kan dyrke mig eller fejre mig." Det er også dig, der har sagt gennem dem: "Hold inde og vid, at jeg er Gud."

Citatet er fra Salme 46,11, hvor det bruges om at gøre en ende på krig. Det ved Shenute naturligvis godt. Verbet "at holde inde" har han brugt tidligere i teksten, da han skældte Gessios ud for ikke at lade sine kristne bønder få tid til at holde helligdage. Shenute bruger altså citatet med en dobbelt betydning, nemlig: kom hviledagen i hu, eller, hold sabbat!

Hav medlidenhed med dit folk, du langmodige, hvis barmhjertighed er mangfoldig, og frels dem fra deres undertrykkes hånd, ligesom (du gjorde) med dit folk Israel dengang, hvorved de vil få lejlighed til at erkende, at der ikke er en anden Gud end dig. Ser du da ikke, at hedningene og de vantro og de gudløse ikke har været i stand til at kende dig, fordi de ikke holder hviledag (lit. holder inde) i al deres mangel på tro og urenhed? Hold alle former for lovløshed og voldshandlinger på ethvert sted væk fra dem, som der øves vold mod, fra jordens toppe til verdens ende, hvorved de, som kender dig, vil få lejlighed til at tjene dig. Thi de vil ikke være i stand til at tjene dig og samtidigt tjene voldsudøverne.

Har du ikke engang frelst dit folk Israel fra denne lovløse Nebukadnezars hænder og alle andre lig ham, som mishandlede dem, da du overgav dem i deres hænder, fordi du var vred på dem. Selvom de søger dig på hint sted, ville de ikke kunne synge din lovprisning, sådan som de ønsker det, fordi der ikke er nogen talefrihed for dem på grund af de mange arbejdsbyrder – sådan som det er blevet sagt: "Hvorledes skal vi kunne synge sangen om Herrens hus i et fremmed land."

Derfor, hvis du ikke befrier dem, som man øver vold imod, fra disse nådeløses hænder, vil de ikke kunne give dig deres løfte i lovprisninger og bønner og faste – selvom de nævner dit navn og også stræber efter at opfylde dine ønsker, fordi du er deres håb – fordi der ikke er nogen virkelig frihed for dem, når de skal udføre arbejdsbyrderne hos de mennesker, som til stadighed pønser på ondt imod dem.

Som man vil se, slutter teksten, hvor den begyndte: Ingen kan tjene to herrer. Shenute begyndte med at kontrastere Godsejerens herre, Mammon, med Gud og slutter med at konstatere, at samme modsætning, om end i anden potens, også gælder for godsejerens folkehold, klienter og andre undergivne.

Kamp om sjæle?

Hvis man tager *Det er ikke når ræven bjæffer* for pålydende, får vi unægteligt et billede af en barsk undertrykkelse af den ægyptiske bondebefolkning. Den må slide og slave som jøderne i Ægyptens land eller i eksilet, og kun en udfrielse fra

de nye faraoners eller Nebukadnezars hænder vil kunne give dem et liv i Guds navn. Hvorfor valgte de undertrykte ikke at blive kristne? Valget skulle synes nogenlunde let. Men Shenutes drevne retorik kan dog ikke helt skjule, at han ikke fremlægger et egentligt socialt og vel heller ikke noget helt klart religiøst alternativ. Spørgsmålet er også, som allerede berørt ovenfor, om det er korrekt at fremstille forholdene sådan, at alle Gessios' folk skulle være kristne. Og hvis Gessios selv skulle være blevet kristen, så må man også spørge om, hvorfor han skulle være modstander af, at hans folk dyrker Gud og giver økonomisk støtte til "kirken"? Den amerikanske forsker David Frankfurter og andre har argumenteret for, at Gessios var en fremtrædende patron, som på bedste vis ydede sit til at opretholde og styrke den hedenske tempelkult ved blandt andet at sponsorere de regelmæssige store religiøse fester, som folk traditionelt nød godt af.³⁸ Religiøse fester strukturerer og medierer det kollektive livs faser og kriser i forbindelse med f.eks. årstidernes skiften eller menneskelivets forskellige stadier. Ved fester og processioner blev der uddelt vin og mad, nøjagtigt som vi ved, at det var tilfældet i faraonisk tid. Den gamle religion havde været en integreret del af en flere tusinde år gammel kultur. Den var et levende vidnesbyrd om den samfundsmæssige kulturelle kontinuitet, hvis rodfæstede komponenter også havde ført Ægypten igennem et tusinde års fremmedherredømme, uden at det religiøse liv havde mistet sin stabiliserende indflydelse. Kampen mellem Shenute og Gessios var efter dette synspunkt en kamp mellem to patroner, som for Shenutes vedkommende førtes med henvisning til usle materielle vilkår, men som reelt var en kamp om indflydelse via sjælene, så at sige. Der er ingen kvalificeret tvivl om at landbefolkningen havde det hårdt, dengang som i de foregående årtusinder, og Shenute spiller dygtigt med undertrykkelsens kort. Men er han og de kristne bedre som beskyttere, som patroner? Man vidste, hvad man havde, men hvad kunne den kristne kirke tilbyde?

Vi ved det ikke, fordi vi reelt ikke ved i hvilken udstrækning Shenute faktisk havde held med sig. Vi er et langt stykke af vejen henvist til hans egne tekster, og de taler i hvert fald kun antydningssvis om, hvad der måtte være gået galt. Det at kampen mod hedenskabet fortsatte langt ind i det 6. århundrede kunne tyde på, at Guds sag kun gjorde små fremskridt. På den anden side, hvis der er hold i Shenutes beskrivelse af, hvorledes Hvide Kloster igennem en periode på tre måneder var i stand til at yde effektiv beskyttelse mod blemmyernes hærgen, så kunne dette pege på, at Shenute fra omkring 420 havde fået skabt den organisation, som kunne yde den beskyttelse, som forpagteren eller den livegne måtte forvente af sin patron.

Illustration s. 38: Shenute (fra nyere plakat tilhørende Louise Blanke).

Bibliografi

- É. C. Amélineau, *Œuvres de Shenoudi: Texte copte et traduction française*, 2.vols., Paris 1907-1914.
- J. Barns, 'Shenute as a Historial Source', i Józef Wolski (red.), *Actes du Xe Congrès International de Papyrologues, Varsovie – Cracovie 3 – 9 Septembre 1961*, Wrocław, Varsovie, Cracow, 1964, s.150-159.
- H. Behlmer, 'Historical Evidence from Shenoute's *De extremo iudicio*', i *Sesto Congresso internazionale di Egittologia: Atti*, vol. II, 'Torino 1993, s. 11-19.
- É. Chassinat, *Le quatrième livre des entretiens et épîtres de Shenouti*, (= *Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire*, 23), Cairo 1911.
- S. L. Emmel, 'From the Other Side of the Nile: Shenute and Panopolis', i A. Egberts, B.P. Muhs, J. van der Vliet (red.), *Perspectives on Panopolis. An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest. Acts From an International Symposium Held in Leiden on 16, 17 and 18 December 1998*, (= *Papyrologica Lugdono-Batavia*, 31), Leiden, Boston, Köln 2002, s. 95-113.
- *Shenoute's Literary Corpus*, 2.vols. (= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO)*, vols. 599 and 600, = *Subsidia* 111 and 112), Leuven 2004.
- P. J. Frandsen, "'Korset har sejret". Philæ mellem hedenskab og kristendom', i *Papyrus* 2000/2, s. 28-34.
- 'Shenute – en ægyptisk Elias', i *Papyrus* 06/2 (2006), s. 36-45.
- D. Frankfurter, *Religion in Roman Egypt. Assimilation and Resistance*, Princeton 1998.
- "'Things Unbefitting Christians": Violence and Christianization in Fifth-Century Panopolis', i *Journal of Early Christian Studies* 8:2, 2000, s. 273-295.
- W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*², Cambridge 1979.
- D. W. S. J. Johnson, 'Anti-Chalcedonian Polemics in Coptic Texts, 451-641', i B. A. Pearson og J. E. Goehring (red.), *The Roots of Egyptian Christianity*, (= *Studies in Antiquity and Christianity*), Philadelphia 1986, s. 216-23.
- L. Kákosy, 'Das Ende des Heidentums in Ägypten', i P. Nagel (red.), *Graeco-Coptica. Griechen und Kopten im byzantinischen Ägypten*, (= *Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg Wissenschaftliche Beiträge* 1984/48 (I29)), Halle, 1984, s. 61-76.
- J. Leipoldt, *Schenute von Atripe und die Entstehung des national ägyptischen Christentums*, Leipzig 1903.
- *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia*, vol. I, *Sinuthii Vita Bohairice* (= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO)*, vol. 41 = *Scriptores Coptici*, vol. 1 = *Series Seconda*, II), Leipzig 1906.
- *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia*, vol. III (= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO)*, vol. 42 = *Scriptores Coptici*, vol. 2 = *Series Seconda*, IV), Leipzig 1908.
- *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia*, vol. IV (= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO)*, vol. 73 = *Scriptores Coptici*, vol. 5 = *Series Seconda*, V), Leipzig 1908.
- T. Orlandi, 'Coptic Literature', i B. A. Pearson og James E. Goehring (red.), *The Roots of Egyptian Christianity*, (= *Studies in Antiquity and Christianity*), Philadelphia 1986, s. 51-81.
- E. Richter Erøe, 'En klosterforstanders udadvendte virke', i B. Alster og P. J. Frandsen (red.), *Dagligliv blandt guder og mennesker. Den nære Orient i oldtiden*, København 1986, s.221-226.
- C. T. Schroeder, *Monastic Bodies. Discipline and Salvation in Shenoute of Atripe*, Philadelphia 2007.
- H. J. Thissen, 'Zur Begegnung von Christentum und "Heidentum"; Shenute und Gessios', i *Enchoria* 19-20 (1992-1993), s. 155-164.
- J. Timbie, 'The State of Research on the Career of Shenoute of Atripe', i B. A. Pearson og James E. Goehring (red.), *The Roots of Egyptian Christianity*, (= *Studies in Antiquity and Christianity*), Philadelphia 1986, s. 258-270.
- J. Van Der Vliet, 'Spätantikes Heidentum in Ägypten im Spiegel der koptischen Literatur', i *Riggisberger Berichte* 1 (1993), s. 99-130 (= *Begegnung von Heidentum und Christentum im spätantiken Ägypten*, Riggisberg 1993).
- H. Wiesmann, *Sinuthii Archimandritae Vita et Opera Omnia*, vol. III, *Versio* (= *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (CSCO)*, vol. 96 = *Scriptores Coptici*, vol. 8 = *Series Seconda*, IV), Louvain (1931) 1965.
- E. Wipszycka, 'La christianisation de l'Égypte aux IVe –VIe siècles. Aspects sociaux et ethniques', i *Aegyptus* 68, 1988, s. 117-165.
- 'Le nationalisme a-t-il existé dans l'Égypte byzantine?', i *The Journal of Juristic Papyrology* 22, 1992, s. 83-128.
- F. Wisse, 'The Naples Fragments of Shenoute's "De certamine contra diabolum"', i *Oriens Christianus* 75, 1991, s. 123-140.

Noter

- Shenute 1. (859 - 880); Shenute 2. (1047 - 1077) og den nuværende patriark / pave Shenute 3. (1971-).
- Se S. Emmels monumentale og banebrydende værk fra 2004.
- Leipoldt udgav i årene 1908 og 1913 de to bind Shenute tekster, som stadigvæk er grundlaget for al moderne Shenute forskning. I samme tidsrum offentliggjorde É. Amélineau sin udgave, der ikke er nær så pålidelig som Leipoldts, men som til gengæld har oversættelser af teksterne.
- For kulten af Min/Pan se D. Frankfurter, 2000, s. 275 - 279.
- Dioskur var den 25. efterfølger på evangelisten Sankt Markus trone i Alexandria. Han blev udnævnt i 444 e.Kr. og afsat i 451. Han døde et par år senere i 458.
- Se E. Wipszycka, 1988, s. 153; samme, 1992, s. 118 - 119; H. Behlmer, 1993, s. 12 - 13.
- Behlmer, 1993, s. 13 - 14.
- For en detaljeret skildring af de mere spektakulære af disse angreb på helligdomme for den gamle kult se L. Kákosy, 1984. Se også Wipszycka, 1988, s.131 ff.; Frankfurter, 2000, s. 283-284 og min artikel, 2000, s. 28-34.

- 9 En grundlæggende afhandling er Wipszycka, 1992. Se også samme forfatters, 1988, s.144 ff.; 153-154 med note 55/bis og 158ff; Frankfurter, 1998, s. 77 ff.; samme, 2000, s. 286.
- 10 C. T. Schroeder, 2007, s. 7. Samme mangel på kendskab til det "indfødte" materiale, som f.eks. det tempelarkiv fra Tebtunis, der netop i disse år er under udgivelse, gælder også Wipszycka 1992; i denne ellers fremragende afhandling skriver hun (s. 99): "...intet berettiger til at mene, at miljøet i imperiets første århundreder omkring det ægyptiske præsteskab skulle gå op i at bevare arven fra den faraoniske fortid"! Se iøvrigt også T. Orlandi, 1986, s. 65.
- 11 Det skal understreges, at begrebet monofysitisk (med afledninger) uden for en strikt teologisk kontekst bruges til at betegne den ægyptiske kristne opposition til Chalcedon-kirkemødet og til de melkitiske, eller ortodokse, patriarker. Nogle forskere har foreslået anvendelsen af termen anti - Chalcedon, se W.H.C Frend, 1979, s. XIII og D. W. Johnson, 1986, s. 218-219.
- 12 Wipszycka, 1992, s. 111-115. Denne argumentation udelukker naturligvis ikke, at Leipoldt selv kan have været influeret af datidens nationale, tyske strømninger.
- 13 Teksten er udgivet i Leipoldt, 1908, nr. 24. Leipoldt havde kendskab til et håndskrift, Codex Cairo 8006, der blandt andet mangler slutningen af teksten. En bedre, og komplet, version findes i håndskriftet, Institut Français Copte 1, udgivet af É Chassinat, 1911, s. 38 - 50. En tredje version af teksten findes ifølge F. Wisse i et håndskrift i Napoli, se (1991), s. 125. Et fragment af sidstnævnte codex har fundet vej til Paris, hvor det blev publiceret af Amélineau, Œuvres de Schenoudi, I, s. 443 - 444. Leipoldt forsynede teksten med den med vores nuværende viden noget misvisende titel: Adversus Saturnum II. Teksten er oversat til latin af H. Wiesmann, 1931, s. 43 - 47. Wiesmanns oversættelse er uundværlig, fordi han har identificeret Shenutes brug af bibelcitater. Teksten er også oversat til engelsk af J. Barns, 1964, s.150-159. En mindre del af teksten er oversat til dansk af Eva Richter Ærøe, 1986, s. 222-223.
- 14 Leipoldt, 1903, s. 93 n.1, har sågar spekuleret på, om Shenutes dybeste motiv for at ødelægge templet i Atripe skulle være et behov for at få fat i de sten, templet var bygget af! 15 Begyndelsen af teksten i Leipoldt, 1908, nr. 25; samme, 1903, s. 179-80; c I, s. 618. For en vis tvivl angående tolkningen af teksten, se Emmel, 2004, s. 615.
- 16 Se nærmere Emmel, 2002, s. 107 n.60.
- 17 For det følgende se Barns, 1964, s. 153 ff; H. J. Thissen, 1992-1993, pp. 155-164; J. van der Vliet, 1993, s. 102-109; Frankfurter, 2000, s. 279 ff; og Emmel, 2002. Jf. også Leipoldt, 1903, s. 180 n.6.
- 18 Se Behlmer, 1993, s.11-14; udsagnet om Jesus findes i Amélineau, 1907, s. 379, 8-12. Se også Emmel, 2002, s. 99.
- 19 Amélineau, 1907, s. 379. Det er interessant at konstatere, at historien gengives i Besas *Vita* med en lille variation i forbandelsen: "Man skal binde hans tunge til hans fods storetå i helvede", se Leipoldt, 1906, s. 43, kap.88.
- 20 Emmel, 2002, s. 108 ff.
- 21 Se van der Vliet, 1993, s. 112-114.
- 22 Leipoldt, 1906, s. 57 kap.125 - 127. Jf. Thissen, 1992 - 1993, s. 156 og Emmel, 2002, s. 103 - 104.
- 23 Den netop gengivne passage i teksten er hos Shenute et oratorisk mesterstykke, men er i sin form så langt fra det danske, at jeg har skrevet sætningen om. For den som måtte være interesseret i et nærmere bekendtskab med Shenutes egen stil følger her en mere "rå" oversættelse: "Du vil glæde dig, hvis du hører, at de er gået til dæmonernes orakler – fordi du selv bøjer dig for og dyrker det skabte snarere end den, der har skabt al ting, Jesus, den i evighed velsignede – langt mere end (du vil glæde dig) ved at høre eller se dem gå hen til Gud og prise ham og ære ham på ethvert sted, hvor man påkalder ham, eller (langt mere end du vil glæde dig) hvis flere end mængderne om hvem du har sagt: 'De bringer ting til ham', hvis de uden smålighed overdrager de ting, som de giver til Guds ære, til mig, fordi jeg selv i høj grad er tjener for dem, da de er mine brødre, for hvem jeg samler ind til skatte i himlen. Er det fra dit hus og dine fædres hus at de har taget tingene? Du griber efter det, der ikke er dit, onde menneske. Du er ondskaben selv, og du sætter forhindringer op for dem, som giver til de fattige, idet de ved, at de ting, som de giver og i hvilke de viser barmhjertighed mod dem, som lider mangel, at de tilhører Kristus, der har givet dem til dem til nydelse, men sandelig også til at blive rig i gode gerninger."
- 24 Leipoldt, 1908, s. 72. Denne tekst vil blive præsenteret i sin helhed i en senere artikel.
- 25 Amélineau, 1907, s. 379. Med denne hilsen til himmellegemerne hentyder Shenute sandsynligvis her til en i samtiden almindelig rite, se van der Vliet, 1993, s. 118.
- 26 Leipoldt, 1908, s. 49, 8-17.
- 27 Lit. "bor jeg dog i midten af dit hoved"?
- 28 J. Timbie, 1986, s. 268, har gjort opmærksom på, at Shenute bruger begrebet *hellener /hedning* på en sådan måde, at et menneske kan være "hedning" både i forhold til den ægyptiske religion og til kristendommen!
- 29 Jf. 4. Mos. 20,17 og 21,22.
- 30 1. Kor. 2,16.
- 31 Oversat efter Emmel, 2002, s. 105 - 106.
- 32 Emmel, 2002, s. 105 ff.
- 33 Amélineau, 1907, s. 380-381. Se også Leipoldt, 1903, s. 176; Wipszycka, 1988, s. 148-149; Thissen, 1992-1993, s. 162; og Frankfurter, 1998, s. 78.
- 34 Se nærmere i min artikel, 2000, s. 32.
- 35 Rummål for frugt og korn. I Ægypten var en artabe på Shenutes tid c. 29 liter, mens en mation i nogle kilder angives at være en tolvtedel af en artabe. Det, godsejerne afkræver dem, er skatten på de badeanlæg, der omtales i det følgende! 36 Rom. 2,8-9. 37 For henvisninger til de kristne ægypteres negative holdning til bade se van der Vliet, 1993, s. 106 n.37. 38 Frankfurter, 1998, s. 79-82; samme, 2000, s. 280.
- 36 Rom. 2,8-9.
- 37 For henvisninger til de kristne ægypteres negative holdning til bade se van der Vliet, 1993, s. 106 n. 37.
- 38 Frankfurter, 1998, s. 79-82; samme, 2000, s. 280.

Nyt om Punt

Fig. 1

Fig. 2

Lise
Manniche

I *Papyrus* 03/1 skrev Bo Dahl-Hermansen et kort indlæg om “Puntland – en stat med en fortid – en stat med en fremtid?” Dette var foranlediget af en omtale i pressen om “Puntland” – et område, der havde løsrevet sig fra Somalia. Navnet vækker minder hos alle ægyptologer, men en søgen på nutidens store informationskilde, internettet, viste ikke tegn på, at de, der havde navngivet den nye fraktion, var sig deres mulige fortid bevidst. Nogen må dog have fået den geniale idé til navnet et eller andet sted fra, eller der må, som BDH udtrykker det, have været “en dyb, historisk bevidsthed hos den politiske ledelse.”

Lokaliseringen af røgelseslandet Punt har i lang tid fascineret forskere. Et sted på Somalias nordkyst (det nuværende Eritrea)? Yemen? eller i sumpen Sud i den sydlige del af Nilen? Det har altid stået klart, at Ægypterne rejste til Punt med skib. Et nyt fund lader ingen i tvivl om, at ruten gik ad Rødehavet og ikke ad Nilen. Italienske arkæologer har i flere år foretaget udgravninger ved Mersa Gawasis syd for den moderne by Safaga ved Rødehavet. Her er der for nylig blevet gjort ekstraordinære fund. I en klippehule fandtes en stor mængde velbevarede reb af den type, skibsbyggere ville anvende. Hulen er nu forseglet, men enkelte billeder derfra er offentliggjort og vil også blive vist i en tv-film, der er under forberedelse. Men det mest interessante fund er et antal trækister, hvoraf én bar en indskrift i hieratisk, der omtaler “varer fra Punt”. Dette viser helt klart, at Safaga lå på den rute, som skibene tilbage lagde på deres rejse til Punt.

Disse Punt-rejser kender vi mest til fra Nye Rige, primært fra Hatshepsuts illustrerede beretning i Deir el-Bahari, men også fra tekster fra Gamle Rige. Hovedformålet var at skaffe røgelse og myrrha til brug i templer og dødekult over hele landet. Gennem indskrifter fra templerne i Edfu og Philæ ved vi, at disse ingredienser stadig var efterspurgt i

ptolemæertiden. Et nyere fund af et ptolemæisk tempel i Athribis (= Atripe) nær Sohag viser, at konceptet om handel med Punt stadig var i fuld vigør på dette tidspunkt. Indskrifter nævner udtrykkelig Punt. Der er billeder af “røgelsestræer”, og der gives endnu en version af ingredienserne til duftsubstansen kyphi, der kendes fra Edfu, Philæ, samt græske kilder og spredte henvisninger af endnu tidligere dato.

Der fokuseres nu specifikt på Eritrea som det sted, hvor Punt kunne lokaliseres, og hvor de eftertragtede træer rent faktisk gror vildt [fig. 1]. Det er en ny stat, der har lidt betragteligt under et pinefuldt forhold til nabolandet Etiopien. Der er næsten ingen infrastruktur og kun meget få ressourcer. Ikke desto mindre er området spækket med arkæologiske levn. Der er en naturlig skepsis overfor fremmed indblanding. Der findes et universitet, som pt er lukket, da det kunne danne grobund for uønskede aktiviteter, og der er en enkelt arkæolog, der har ansvar for hele området – uden nogen assistance hverken i form af tilskud eller hjælpere. Oven i købet er der usædvanligt smukt i terrasselandskabet oven over byen Asmara, et næsten bibelsk landskab [fig. 2]. Der findes i øvrigt en hel del kirker i området, da befolkningen er 50-50 kristne og muslimer.

Det er vanskeligt for enkeltpersoner at rejse i området, men der findes faktisk et turistbureau, der arrangerer ture for grupper, og der er flyforbindelse med Egypt Air fra Cairo til Asmara. Hvis situationen i landet viser sig at kunne stabiliseres, ville det være en umådeligt interessant destination.

*Dette notat kom i stand ved samtaler med Tamara Spitzing, arkæolog og filmproducer, der pt er ved at lave en film om Eritrea, og som stillede de to illustrationer gengivet her til rådighed. De italienske udgravninger i Safaga kan følges på www.archaeogate.org. Arbejdet i Athribis under Christian Leitz kan konsulteres på www.uni-tuebingen.de/ägyptologie.

FUND & FORSKNING

En balsameret kæmpekat

Tutankhamons amme/barnepige Mayas grav i Bubasteion-nekropolen i Sak-kara, der blev fundet i 1996, gav i 2001 en overraskelse. Graven er i tidens løb blevet brugt til adskillige andre begravelser – heriblandt adskillige katte. En af disse katte viste sig imidlertid at være det komplet bevarede skelet af en kæmpepestor hanløve (*Panthera leo*), en af de største løver man nogensinde er stødt på og den første balsamerede løve fundet i Ægypten overhovedet. Selvom man kun fandt skelettet, viser stofrester på knoglerne, at den må have været balsameret. Undersøgelser af kranium og tænder tyder på, at denne kat ikke er blevet opdrættet, dræbt og balsameret som ungdyr til offergave, men at den har levet sit fulde liv og er død af alderdom i fangenskab. Løven er sandsynligvis lagt i graven i et af de sidste århundreder fvt. Fundet af løven i Bubastis-nekropolen viser, at løver som et aspekt af Bastet (græsk: Bubastis) – der ellers er den søde kat, mens den grumme kat, løven, er Sakhmet, se *Papyrus* 06/2 s. 47 – stadig har en stor stilling i den hellenistiske periode i Ægypten, (Bastet og Sakhmet er populært sagt aspekter af hinanden). Denne løve, der er en han, henviser dog snarere til Sakhmets søn, Mahes. Mahes blev æret i byen Leontopolis, Løvernes By.

www.forskning.no/Artikler/2004/januar/1074261536.46, der referer til C. Callou, A. Samzun, A. Zivie, 'Archaeology: A Lion found in the Egyptian tomb of Maïa', *Nature* 427, nr. 6971, 2004, s. 211-212. Herfra er der også et link til et meget kort abstract af denne artikel.

Arkæobotanik i Hierakonpolis

I Hierakonpolis (område HK 43, grav 387) har man fundet en krukke, der udover at indeholde et brød også rummede en del aske, formentlig fra gravmåltidet, iblandet rester af frugter af brystbærtræet (jujube, *Zizyphus spina Christi*), melonkerner og emmerhvede – men ikke mindst også durumhvede. Dette fund, der er det ældst påviselige af durumhvede i oldtidens Ægypten, viser, at man allerede i prædynastisk tid havde muligheden for at dyrke begge sorter hvede. Durumhvede er let at tærske i forhold til emmer, der behøver temmelig megen håndtering for at skille kerner fra avner. Man foretrak imidlertid emmer, som de mangfoldige fund lige fra prædynastisk og op i græskromersk tid viser, trods det at durum altså kræver væsentligt mindre arbejde. Grunden til, at man valgte den mere arbejdskrævende emmer frem for den lettere forarbejdelige durum, var formentlig, at emmers genstridige avner gjorde den modstandsdygtig mod skimmel, insekter og andet utøj i siloerne; og da korn var den tids hårde valuta, var det vigtigt at den var langtidsholdbar.

A. Fahmy, og M. Fadl, *Nekhen News* 18, 2006, s. 23.

Intakt grav fundet i Deir el-Bersha

I 2002 påbegyndte professor Harco Willems fra Katholieke Universiteit i Leuven, Belgien, nye udgravninger og undersøgelser af Deir el-Bersha i Mellemægypten. Formålet var at undersøge området i sin helhed, såvel det udtørrede flodleje Wadi Nakla med klippegrave og stenbrud i klipperne på begge sider som det flade område nedenfor. Tidligere havde man mest koncentreret sig om nomarkgravene fra Mellemste Rige på nordsiden af Wadi Nakla, og stedet er først og fremmest kendt for Djehutyhotpes grav med den berømte scene med transport af en kolossalstatue.

Harco Willems har tidligere undervist i en kortere periode i København, og flere studerende fra Carsten Niebuhr

afd. har deltaget i udgravningerne af el-Bersha. Under DÆS-rejsen i foråret besøgte vi el-Bersha og var så heldige, at de netop havde fundet en intakt grav tilhørende en mand ved navn Henu fra slutningen af 1. Mellemtid (ca. 2050 f. Kr.). Marleen De Meyer fra Leuven har siden 2005 undersøgt sydsiden af Wadi Nakla med grave fra slutningen Gamle Rige, og der arbejdede Bente Markusen fra Carsten Niebuhr afd. sidste år i Ukys grav. I marts måned i år ønskede Marleen at undersøge de to gravskakter i det inderste af to kamre i Ukys grav. Fyldet i en af dem viste sig at bestå af nærmest sterile kalkstensflager, hvilket aldrig er tilfældet i udplyndrede grave, og spændingen steg, da belgierne ikke tidligere havde fundet urørte grave i el-Bersha. Allerede på udgravningernes anden dag ca. 2,5 m nede viste der sig et hul i nordsiden af skakten, hvorigenem de kunne se ind til gravkammeret. Det er ikke svært at forestille sig glæden ved synet af en trækiste med typiske træmodeller af værksteder, gravejeren selv, og en båd ovenpå og ved siden af kisten. Som Marleen udtrykker det, kunne end ikke 4000 års støv skjule de friske farver og modellernes fine kvalitet. Kisten har et tekstbånd på låget og de to langsider, hvor guderne Anubis og Osiris anråbes, og gravejerens navn Henu afsløres. Henus træsandaler til brug i efterlivet stod på kistelåget sammen med en model af tre kvinder, der maler korn, og en mere usædvanlig model, som viser fremstillingen af lersten. Sidstnævnte kendes kun fra to eksempler, hvoraf den ene stammer fra en tidligere udgravning i el-Bersha. Ved siden af kisten stod træfiguren af Henu, som er større end figurerne i modellerne. Den viser ham med et fornemt langt hvidt stivet lændeklæde, som han holder i med højre hånd. Foran stod en model, hvor kvinder brygger øl og laver brød og bag ham fandtes en bådmodel med lotusformet for- og bagstavn og fem roere på hver side. I kisten lå Henus intakte mumie indviklet i linned, og under hans hoved var der en nakkestøtte af træ med hans navn på.

Fundet af Henus grav fra slutningen af 1. Mellemtid i en skakt i Ukys grav fra slutningen af Gamle Rige er med til at forklare en række indskrifter lavet af en mand ved navn Djehutinakht søn af Teti. Han var provinsguvernør i el-Bersha omtrent samtidig med Henu i slutningen af 1. Mellemtid og hævder at have restaureret flere af sine forfædres grave. Ingen spor af denne restaurering er dog fundet i de grave, hvor indskrifterne er. Det er derfor muligt, at han i virkeligheden mente, at kulten for den afdøde var blevet genoptaget i forbindelse med, at en ny grav var installeret i den gamle, på samme måde, som det var tilfældet med Uky og Henus grave. Det forlyder, at der vil komme en artikel om Henus grav i næste nummer af tidsskriftet *Egyptian Archaeology*, men indtil da kan man læse nærmere og se fine billeder på hjemmesiden: <http://www.arts.kuleuven.be/egyptology/Henu.htm> (Tine Bagh)

Tell el-Dab'a (Avaris)

Seneste sæson i Tell el-Dab'a, under ledelse af M. Bietak og med I. Forstner-Müller som *field director*, afslørede et nyt paladskompleks fra Hyksos-perioden. Bygningen har tydeligvis tilhørt herskere fra 15. dynasti, og således bliver stedets historie for første gang forbundet med resten af perioden. Bygningen er et stort kompleks med adskillige rum og gårdspladser til forskellige formål, og på nuværende tidspunkt er det ikke muligt at afgøre, hvorvidt det er bygget over flere faser; de yngste rester kan imidlertid dateres til 15. dyn. og synes at være blevet forladt i det tidsrum. Der var bygget med muddersten af varierende størrelse og med lag af sivmætter til at stabilisere murværket. Mindst ét tårn er indgået i byggeplanen.

Bygningerne i den nordøstlige del synes at have været af administrativ karakter med tilhørende magasiner. Lofterne i nogle af rummene har været flade, mens andre havde tøndehvælv. Desværre er der ikke fundet genstande, der kan verificere disse rums brug. En anden sektion af paladset havde været

brugt til produktion, hvilket rester af brød og ovne indikerer.

I en af paladsets gårde fandt man en grube fyldt med enorme mængder af komplette lerkar (mindst 600), potte-skår, dyrekogler og seglaftryk – alt sammen tilsyneladende rester af rituelle måltider. Dette er et usædvanligt fund i et beboelsesområde, siden alle andre fund af denne type er gjort i forbindelse med templer. Keramikken inkluderer alle de velkendte typer fra 2. Mellemtid samt en hel del nye typer, hvilket øger forskernes korpus af materiale fra denne periode. I øvrigt blev de tidligste nubiske skår også fundet i denne grube. Nile Currents, *Kmt* 17/4, 2006, s. 5-6. Se også <http://www.auaris.at/>

Bawit, Mellemægypten

Sidste år lavede T. Herbich et magnetometrisk kort over et stort område i Bawit, og nu har et Louvre-hold under D. Benazeth udgravet dette område. De har blandt andet fundet den hidtil største, kendte koptiske kirke i Ægypten. Yderligere survey og magnetometriske undersøgelser har vist, at hele byen dækkede 40 hektar. Mod syd lå bl.a. et stort "industriområde" med ovne, pla-

ceret så at røgen fra ovnene ikke drev ind over byen, men blev ført væk af nordenvinden.

Nile Currents, *Kmt* 17/4, 2006, s. 8.

Thutmose 3.s sydgård i Karnak

er nu atter åbnet for besøgende, efter at Centre franco-égyptien i længere tid har haft udgravnings- og restaureringsarbejder i gang. Det giver mulighed for at bedømme det fine, kvadratiske, åbne rum, der på syd- og vestsiden er flankeret af fire papyrusformede søjler. Indskrifterne og nogle af reliefferne skyldes til dels Sethy 2. På sydsiden, hvor der tidligere stod kapeller rejst af Amenhotpe 1., ligger nu fem sammenhængende kapeller, hvor Amenhotpe 1. figurerer posthumt. Det var under gulvet foran gårdens østvæg, at den fornemme dobbeltstatue af Thutmose 4. og hans mor, dronning Tiya, i sin tid blev fundet. Fra gården har man et glimrende overblik over Philip Arrhidæus' udsmykning af bådka-pelletts sydvæg, der tidligere var så vanskelig at komme til, og den fornemme, nyrestaurerede dørkarm af sort sten indrammer smukt Tutankhamons Amon-statue. (LM december 2006)

(Foto LM)

Elefantine

Blandt meget andet interessant har det tysk/schweiziske hold under D. Raue og C. von Pilgrim fundet to begravelser fra 1. dyn. i et naturligt hul i granitgrundfjeldet. Den ældste begravelse rummede en kvinde på omkring 24 år. Hun var begravet i en kiste af papyrusstængler, hvilende på en måtte. Hun lå på sin venstre side med hovedet mod syd og ansigtet mod vest. Hun bar halskæde og armbånd af benperler. Af gravgods havde hun et lerkar og en sminke-ske af træ.

Kort tid efter at hun var begravet, blev der foretaget endnu en begravelse. Den døde – en mand på omtrent samme alder som kvinden – var lagt direkte oven på kvindens kiste på en måtte magen til hendes; men han var orienteret anderledes. Han lå på sin højre side med hovedet mod nord og ansigtet mod øst. Kan det have noget med køn at gøre? Et lerkar magen til kvindens blev fundet hos ham; men det mere interessante var, at hans hoved hvilede på en dyng byg. Denne dyng byg havde tiltrukket adskillige gnavere og slanger, der efterfølgende døde *in situ*. [De har åbenbart ikke kunnet komme op af det naturlige klippehul. Kom så ikke og sig at gravplyndring er ufarlig].

Nile Currents, *Kmt* 17/4, 2006, s. 8.

Kunstauktion i DÆS

Den 26. april afholdt DÆS med Paul John Frandsen som inspireret auktionarius kunst- og bogauktion til

fordel for Dansk Ægyptologisk Forskningsfond. Lise Manniche havde doneret sine originalillustrationer til æventyret om *Prinsen der kendte sin skæbne*, og Sussi Bech havde stillet tegninger til rådighed, der oprindeligt blev anvendt som "baggrundstæppe" ved DÆS' jubilæumsrevy i 1998.

Sammen med bøger doneret af andre DÆS-medlemmer indbragte auktionen – trods meget ringe fremmøde – over 7000 kr til ægyptologisk forskning. (LM)

Flyttedag

I august 2006 var cairenerne vidne til en fantastisk og pompøs procession: En stor konge drog gennem byen. Den store statue af Ramesses 2. rejste fra sin plads på Ramses Square foran banegården til sin nuværende plads ved indgangen til Grand Egyptian Museum i Giza (GEM).

Denne statue er hugget og (delvis) udformet i Aswan for omkring 3000 år siden. Derefter er den blevet fragtet ned ad Nilen til Ptah-templet i Memphis (Mit Rahina). I 1950'erne – efter revolutionen – blev statuen igen flyttet: præsident Nasser besluttede, at statuen skulle være et symbol på hans regerings legitimitet. Kolossen blev derfor flyttet til Bab al-Hadid, der blev omdøbt til Ramses Square til ære for den gamle konge.

Der stod den så i 50 år, mens Cairo og trafikken voksede. Da trafikken, forureningen og metrolinjen under Ramesses efterhånden blev et problem,

måtte der gøres noget, og planen om at føre ham til det nye GEM fødtes. Før han blev flyttet, blev han undersøgt i alle ender og kanter og skal siden undergå en gennemgående restaurering.

En lun augustnat satte Ramesses 2. ud på sin sidste rejse, der varede fra kl. 1 til kl. 11. Langs hele ruten stod Cairos borgere for at hylde den gamle konge.

Nile Currents, *Kmt* 17/4, 2006, s. 6.

N. Heatherington, 'Moving a King', *Kmt* 17/4, 2006, s. 9.

DET SÆRE HJØRNE

Belly Boy the Cat – en nekrolog

I mange år har musebekæmpelsen i udgravningshuset Hierakonpolis/Nekhen været forestået af *Belly Boy*. Han er nu draget til de evige jagtmarker, og man leder efter en efterfølger. Han skulle ikke være svær at finde i nabola-get, og der er næppe tvivl om hvem han vil ligne...

Nekhen News 18, 2006, s. 30.

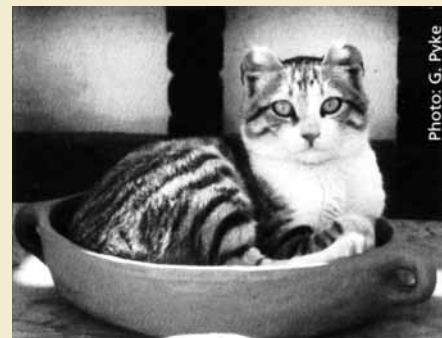

Photo: G. Pyke

Bøger kort

Å propos Shenute, Koncilet i Nikæa og hvad der herefter skete

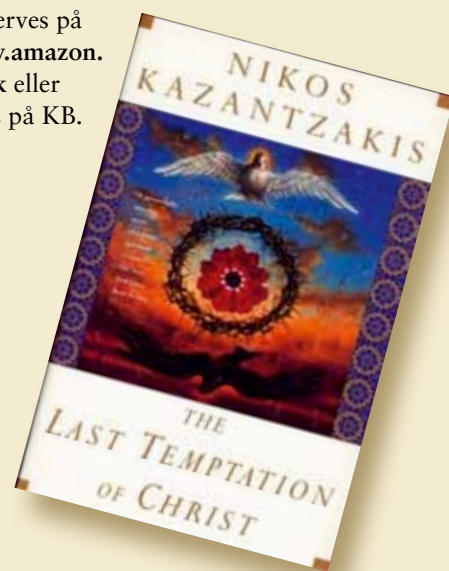
Hvis man vil orientere sig (eller blive yderligere forvirret) i den meget spegede affære rundt om Arios, Nestorios, monofysitter og ikke mindst Athanasios af Alexandria (jf. P. J. Frandsens artikel i forrige nummer (06/2) af *Papyrus*) kan anbefales: R. E. Rubenstein, *When Jesus became God – The Struggle to define Christianity during the Last Days of Rome*. San Diego 1999. Den er vanvittig spændende – næsten som en kriminalroman – i beskrivelsen af alle de intriger, der udspandt sig i Konstantinopel (og Alexandria) før og især efter koncilet i Nikæa, år 325.

Å propos Judas-evangeliet

Den kretiske forfatter Nikos Kazantzakis udgav i 1951 den på daværende tidspunkt temmelig kontroversielle roman *The Last Temptation of Christ* (siden brugt som grundlag for Martin Scorseses film fra 1988 af samme navn). I romanen beskrives forholdet mellem Jesus og Judas meget lig forholdet mellem dem i Judas-evangeliet: Jesus aftaler med og forlanger af Judas, at denne skal forråde ham og overgive ham til myndighederne.

Kazantzakis beskriver – interessant nok set fra ægyptologisk hold – Judas som en mand med rødt hår og rødt skæg. Hvad har Kazantzakis vidst om ægyptisk tankegods? Seth beskrives også som rødhåret...

Så vidt vides er Kazantzakis' roman ikke oversat til dansk, men en engelsk oversættelse kan erhverves på www.amazon.co.uk eller lånes på KB.

INSTITUT FOR TVÆRKULTURELLE
OG REGIONALE STUDIER

ÅBENT UNIVERSITET

DET HUMANISTISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET

Oldægyptens Historie

– nyt kursus på Åbent Universitet,
Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier.

Bemærk også andre kurser om Ægypten, Mellemøsten og Middelhavsområdet fra Oldtiden til i dag: arabisk, græsk, tyrkisk, Crusaders and Muslims, Islam i det 21. århundrede, Byzans og Venezia.

Se den brede vifte af udbud fra fagene på ToRS på www.aabentuniversitet.hum.ku.dk eller www.tors.hum.ku.dk eller bestil et katalog hos Åbent Universitet:
35 32 80 52 / aabent@hum.ku.dk
Kontakt Ulla Prien på 35 32 89 13 / prien@hum.ku.dk
for nærmere oplysninger om kurserne.

To obelisker rejst for Amenhotpe 4.*J.R. Harris***Wadi Hammamat***Mette Gregersen***Nye tider***Tine Bagh***Diokletian i Ægypten***Lise Manniche***Kampen om de fattiges sjæl***Paul John Frandsen***Nyt om Punt***Lise Manniche*